

En teologisk kandidats rejsebrev 1880-81

Af *Elith Olesen*

Hans Ferdinand Poulsen, fra hvis hånd de følgende rejsebrev fra et studieophold i Schweiz stammer, var født 14. september 1854 og døde 25. juli 1938. Han var præstesøn, født i Sønderjylland, hvor faderen, *C. M. J. Poulsen*, havde haft hele sin præstegerning indtil 1864, da han blev udvist af tyskerne på grund af sit urokkeligt danske sindelag[1]. Efter et par års embedsledighed blev faderen sognepræst i Karleby-Horreby-Nr. Ørslev pastorat og siden provst for begge de falsterske herreder[2]. Det er til hjemmet i Karleby præstegård, brevene er skrevet.

Faderen var en betydelig personlighed, en myndig prælat, der teologisk og kirkeligt hørte hjemme på Mynsters og Martensens fløj i Den danske Folkekirke; oprindelig stod han skeptisk over for de frembrydende vækkelsesbevægelser, men efterhånden mildnedes hans syn på dem dog noget, uden tvivl under påvirkning fra sønnen.

H. F. Poulsen blev student 1872 og valgte efter nogen vaklen, der skyldtes en nedarvet interesse for de biologiske fag[3], at følge i faderens fodspor og studere teologi. Fra studieårene i København er der bevaret en del breve til hjemmet og fra studenterkammerater, men de heri givne oplysninger er for vage til, at der kan siges noget konkret om den påvirkning, han var udsat for i studietiden.

[1] Om familiens oplevelser under og efter krigen se *C. M. J. Poulsen: Oplevelser i en sønderjysk Præstegaard fra Februar til Oktober 1864, 1902.*

[2] *H. Budde-Lund: En falstersk Præstegaard omkring Aarhundredskiftet. Præstegaardsliv 3. Samling 1951, 17 ff.*

[3] Hans farbror var zoologen og forstmanden *C. M. Poulsen*. *DBL*² XVIII 509 ff. – HFP svigtede ikke sin botaniske interesse, men specialiserede sig i mosarter og korresponderede livet langt med udenlandske kapaciteter på dette felt. *E. J. Poulsen i Fyns Tidende 30/7 1938.*

Han blev teologisk kandidat med 1. karakter i sommeren 1879 og tiltrådte straks efter stillingen som huslærer hos hofjægermester *A. G. T. Oxholm* på Tårnholm ved Korsør. Sammen med familien Oxholm tilbragte han i den følgende tid adskillige måneder på rejse i udlandet, især Belgien og Schweiz [4], hvor han antagelig erhvervede det forholdsvis grundige kendskab til det franske sprog, der skulle komme ham til nytte under studierejsen 1880–81, men som næppe var almindelig hos en dansk teolog i hine tider.

Mod slutningen af huslærertiden måtte H. F. Poulsen tage stilling til sine fremtidsplaner. Det fremgår af nogle – ikke her medtagne – breve til hjemmet fra foråret 1880, at han ved denne tid gennemlevede en personlig krise, der synes at have haft flere årsager og som bevirkede, at han fik betænkeligheder ved at vælge præstegerningen. Da han i sommeren 1880 fik et konkret tilbud om at blive personel kapellan hos den 70-årige, skrantende sognepræst *H. P. K. Dorph* i Øster Egesborg, havde han svært ved at bestemme sig, og i denne situation må han have følt det velgørende at få et tilbud fra hofjægermesteren om økonomisk støtte til en studierejse til udlandet. Efter nogle måneders ophold i hjemmet drog han af sted sidst på året 1880; rejsens mål var de fransktalende kantonen i Schweiz.

Danske teologers studierejser og deres betydning for dansk kirkeliv i 1800-tallet er et kirkehistorisk lidet opdyrket felt, som venter på at blive gennemarbejdet. De følgende bemærkninger må derfor betragtes som rent skitse-mæssige. Så meget tør dog siges, at sådanne studierejser i århundreder traditionelt havde haft tyske lutherske universiteter som mål og sigtet på at supplere den hjemlige teologiske uddannelse gennem nærmere kontakt med et eller flere af de førende professornavne inden for fagteologien, ofte med henblik på erhvervelse af en akademisk grad.

I sidste tredjedel af forrige århundrede synes der imidlertid at være sket en vis ændring af denne tradition, ialtfald for de teologers vedkommende, der i studietiden var kommet under påvirkning fra den diakonale bevægelse, efter at denne var begyndt at sætte sig spor i hovedstaden med oprettelsen af Den danske Diakonissestiftelse 1863 og Københavns Indre Mission 1865.

Disse teologer var i studietiden kommet ind i det fremvoksende menighedsarbejde, især søndagsskolen, og følte åbenbart trang

[4] Ordinationsvita, dateret 22/6 1881, i Vitaprotokol for Sjælland stift 1877–96. Kbhvns bispearkiv.

til at lære tilsvarende, mere fremskredne former for menighedsaktivitet i andre lande nærmere at kende. Diakonissestiftelsens præst, *Harald Stein*, hovedmanden bag rekonstruktionen af Københavns Indre Mission 1876 og forfatter af det diakonale programskrift: »Hvad vil den indre Mission?« (1876) havde vist vej ved sine rejser 1872 (til Stockholm, Tyskland og Holland) og 1875 (til Tyskland og Schweiz) for at studere diakonal virksomhed[5].

Flere teologrejser end tidligere gik nu til England med det praktisk betonedede kirkeliv, men der var også en del, som fandt vej til det reformerte Schweiz[6], der efter omfattende, især engelsk-skotsk influerede vækkelser i århundredets første årtier havde oplevet en række dramatiske frikirkedannelser med et levende og særpræget menighedsliv. Da der tillige for præsterekrutteringens skyld var opstået frie teologiske fakulteter i tilknytning til nogle af disse kirkedannelser, var der for den studierejsende teolog mulighed for med den ønskede indsigt i det praktiske kirkeliv at forene et fagteologisk studium.

Adskillige enkeltheder i dette ikke blot interessante, men også betydningsfulde stykke europæisk kirkehistorie er med gennemgående prisværdig præcision gengivet i de nedenfor aftrykte breve, hvorfor kun nogle hovedtræk til foreløbig orientering skal meddeles her.

[5] L. J. Koch: Tro og Tjeneste, 1938, 99, P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højtkirkemænd, 1958, 13, cf. L. J. Koch: Søster Sophie Zahrtmann, 1925, 34.

[6] Allerede 1863/64 gik cand. teol. C. E. Brunnemanns studierejse foruden til Heidelberg også til Basel og Genève, cf. hans artikelserie: Genferkirken før og nu. Ugeblad for den danske Folkekirke 20/7, 24/8 og 7/9 1866. – Ved siden af rent teologiske studier ved tyske universiteter studerede *Henry Ussing* også praktisk menighedsarbejde i England og Schweiz 1881–82; sidstnævnte år var han i Neuchâtel. *Henry Ussing*: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den I, 1940³, 33 ff. – Også den senere fremtrædende søndagsskolemand *Enrique With* var samme år i Neuchâtel (Grohshennig-Hauch-Fausbøll I 524). – Pastor *Julius Steen* besøgte 1882 diakonale virksomheder og hørte fortrinsvis kendte vækkelsesprædikanter i Tyskland, Holland, England og Paris. J. Steen: Et Liv under Guds Naade I, 1931, 87 ff. – 1879–80 lagde både A. S. Poulsen og C. F. Wegener rejseruten om ad de fransktalende kantonen. C. F. Wegener: I Folkekirkens Tjeneste. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1929, 103. – Fra en lidt senere tid kan nævnes *Harald Ostenfelds* studierejse 1888–90, bl. a. til England. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1934, 148, og C. Skovgaard-Petersen, der under et studieophold i England omkr. 1895 satte sig ind i kristeligt-socialt arbejde i Londons slumkvarterer. I Vaarbruddets Tegn og I Kirkens Tjeneste, 1949, 159 f. – 1896 var *Olfert Ricard* i England, 1899 i USA. Knud Hee Andersen: Olfert Ricard 1959, 68 f., 102 ff. – Ovenstående oversigt gør ikke krav på at være fuldstændig.

I den unge helvetiske stats protestantiske områder havde i egentlig forstand rationalistisk tankegang fået overordentlig stærkt fodfæste, og hånd i hånd dermed gik den politiske radikalisme, der især efter revolutionsårene 1830 og 1848 gjorde sig stærkt gældende. Heroverfor satte efterhånden stadig intensere en kirkelig reaktion ind, dels fra en nyvågnet calvinsk ortodoksi, dels fra den frembrydende vækkelsesbevægelse, der begyndte i overvintrede herrnhutiske kredse og stimuleredes ved besøg af udenlandske vækkelsesprædikanter, især fra Storbritannien. På fransk-talende område begyndte brydningerne i *Genève*, hvor nogle af vækkelsens markante repræsentanter følte sig så chikanerede af både verdslige og kirkelige myndigheder, at de trådte ud af nationalkirken og dannede små frimenigheder, således *L'église du Bourg-de-Four* 1817 og *L'église du Témoignage* 1824. Som protest mod den ensidige rationalistiske påvirkning ved de statslige akademier stiftedes 1831 *La société évangélique de Genève*, der straks oprettede en fri præsteskole i byen.

Den første frikirkedannelse i større stil kom dog i *Canton de Vaud*, hvor professor *Alexandre Vinet* (1797–1847) i harme over myndighedernes forfølgelse af de vakte i årevis havde været talsmand for fuld religionsfrihed ud fra kravet om individets ret til frit at følge samvittighedens bud. Da en politisk radikalisme, der var kommet til magten i Lausanne 1845, intensiverede modstanden mod »separatisterne«, nedlagde et flertal af præsterne deres embeder og dannede 1847 efter skotsk forbillede *L'église évangélique libre du Canton de Vaud*.

1849 fulgte *Canton de Genève* efter. En lovgivning, der praktisk talt lagde ledelsen af nationalkirken i hænderne på bekendelsesløse verdslige myndigheder, medførte udtræden af et betragteligt antal nationalkirkemedlemmer af væsentlig ortodokst calvinsk præg, der nu forenede sig med de ældre vækkelsesprægede frimenigheder til *L'église évangélique libre de Genève*.

Sidst kom frikirkedannelsen i *Canton de Neuchâtel* efter årelange brydninger mellem liberale og ortodokse fløje i samfund og kirke; vækkelsesfolkene havde her mindre indflydelse på udviklingen end i de andre kantonen, idet de allerede i 1850'erne havde samlet sig i en lidet betydende frikirke. De ortodokse calvinister vægrede sig længst muligt ved at træde ud, hæmmede som de var af deres egne advarsler mod det, der var sket i *Canton de Vaud*, men efterhånden fandt de forholdene så utålelige, at de 1873 skred til

stiftelse af *L'église évangélique neuchâteloise indépendante de l'état*, et navn, der var valgt med omhu for at tilkendegive, at udtræderne ikke betragtede sig som en dissenterkirke, men som en fri folkekirke, der var den rettelige arvtager efter de calviniske traditioner. Den nye frikirke trådte dog hurtigt i samarbejde med den ældre dissenterkirke og blev – som det med al ønskelig tydelighed fremgår af H. F. Poulsens breve – stærkt præget af vækkelsesreligiøsitet. I forhold til indbyggertallet blev frikirken i Neuchâtel den mest indflydelsesrige [7].

Hvad der specielt tilskyndede H. F. Poulsen til at søge til de fransktalende kantoner i Schweiz, lader sig på grundlag af det tilgængelige kildemateriale ikke fuldt klarlægge. Af brevene fremgår det, at han på forhånd havde kontakter i disse egne, således i Neuchâtel et medlem af familien Bovet, gift med en dansk dame, og i Canton de Vaud den dansktalende pastor Chr. Honoré i Cronag ved Yverdon, men hvordan han havde skaffet sig disse forbindelser, vides ikke. Som nævnt havde han været i Schweiz tidligere sammen med familien Oxholm. Det kan endvidere anføres, at hans kusine, *Sophie Zahrtmann* [8], som diakonisse i Strasbourg 1872–79 en tid havde været udstationeret på hospitaler i Couvet (1874) og Neuchâtel (1876–77), hvorfra hun hjembragte et dybt indtryk både af kirkelivet i almindelighed og specielt

[7] Om de schweiziske frikirkedannelser i 1800-tallet foreligger en anseelig mængde litteratur. Forudsætningerne er udførligt behandlet i Paul Wernle: *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert I–III*, Tübingen 1923–25. Forholdsvis udførlig er omtalen i E. Bloesch: *Geschichte der schweizerisch-reformierten Kirchen II*, Bern 1899, 186 ff., W. Hadorn: *Geschichte des Pietismus in den schweizerischen reformierten Kirchen*, Konstanz u. å. (1901) 419 ff. og samme: *Kirchengeschichte der reformierten Schweiz*, Zürich 1907, 247 ff., samt Heinrich Hermelinck: *Das Christentum in der Menschheitsgeschichte von der französischen Revolution bis zur Gegenwart I–II*, Tübingen 1951–53, I 453 ff., II 108 ff., 130 ff. Ikke mindst værdifuld under teologihistorisk synsvinkel er Léon Maury: *Le réveil religieux dans l'église réformée à Genève et en France 1810–1850 I–II*, Paris 1892. Endvidere J. Cart: *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud pendant la première moitié du XIXe siècle I–III*, Lausanne 1872–80, og Charles Monvert: *Histoire de la fondation de l'église évangélique neuchâteloise*, Neuchâtel 1898. På dansk foreligger Fredrik Nielsen: *Statskirke og Frikirke*, 1883, 271 ff. der for Neuchâtel's vedkommende kan suppleres med samme: *Karakteristikker og Kritiker*, 1884, 96 ff.: *Frikirken i Neuchâtel*.

[8] *Mette Sophie Zahrtmann*, 1841–1925, var præstedatter; hendes mor var søster til HFPs far. Efter tjeneste i Diakonissehuset i Strasbourg kom hun til Den danske Diakonissestiftelse, hvis forstanderinde hun var 1891–1914. L. J. Koch: *Søster Sophie Zahrtmann*, 1925.

af den navnkundige Neuchâtel-professor *Frédéric Godets* kristne personlighed[9]. Mest har det måske betydet, at et par af H. F. Poulsens samtidige studenterkammerater, de teologiske kandidater *A. S. Poulsen* og *C. F. Wegener*, begge senere biskopper, kort før han selv tiltrådte rejsen, havde begivet sig til Neuchâtel[10]; til Wegener, som han en tid var sammen med under opholdet i Neuchâtel, stod han ialtfald på dette tidspunkt i et nært venskabeligt forhold.

Om udbyttet af rejsen, som efter nogle måneders studieophold i Neuchâtel, Lausanne og Genève fortsatte som ren turistrejse til Italien og på tilbagevejen afbrødes af et kort ophold på helbredelsesanstalten Männedorf ved Zürich, fortæller H. F. Poulsen selv bedst i de ret udførlige breve til hjemmet. Han må siges at have set sig godt for, sat sig grundigt ind i de fremmedartede forhold og formået at skaffe sig glimrende kontakter, hvor han kom frem. Det gør ikke brevene mindre værdifulde, at man ved, de er skrevet af en ung teolog, der ikke fra barnsben var fortrolig med noget hjemligt vækkelsesmilieu; han oplevede det af calvinisk kristendom og vækkelsesreligiøsitet dominerede kirkeliv med friske øjne og umiddelbar modtagelighed, men han var dog ingenlunde ukritisk over for det, han iagttog; det gjaldt især den calviniske teologi, hvorimod han begejstredes for den hektiske menighedsaktivitet indadtil og udadtil, som han var vidne til. Meget personligt skrev han et par år senere til schweizervennen Charles Fermaud: »Je dois à votre Suisse la vie nouvelle, et je n'ai pas besoin de dire autre chose pour expliquer comment votre pays est renformé dans mon cœur«[11].

Efter hjemkomsten søgte han først kontakt med den diakonale bevægelse (Stefansforeningen) og var med til at indføre Evangelisk Alliance i Danmark, naturlige følger af, hvad han havde oplevet i det fremmede. Efterhånden gled han ind i et stadig nærmere samarbejde med Indre Mission, dog ikke uden gnidninger og problemer fremkaldt af hans større åbenhed både over for andre kirkesamfund end det lutherske og over for kulturlivets værdier.

Det betydningsfuldeste udbytte af rejsen lader sig kun med

[9] Søster Sophie Zahrtmann: Minder fra Diakonissehuset i Strasbourg. Den danske Diakonissestiftelses Aarbog 1918, 16 ff.

[10] C. Wegener: I Folkekirkens Tjeneste. Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter 1929, 103, 105.

[11] Brev af 29/3 83. KFUMs Verdensforbunds arkiv, Genève.

historisk bagklogskab aflæse af brevene, fordi der er tale om så mange og mangeartede indtryk og impulser, at de som enkeltfænomener drukner i mængden. Alligevel forekommer det mærkbart af brev nr. 3 (Neuchâtel 3/12 80) og især af brev nr. 9 (Genève 26/2 81), at hans møde med de schweiziske unions chrétiennes des jeunes gens (KFUM) gjorde et særligt indtryk. H. F. Poulsen hører vel ikke til de store skikkelser i dansk kirkehistorie, men de nævnte to breve er dog dokumenter af en vis værdi for moderne dansk kirkehistorie, idet de afspejler begivenheder, som blev til de første spæde spirer til KFUM og KFUK som dansk landsbevægelse. Ganske vist var der, hvilket H. F. Poulsen først synes at have erfaret i Genève, i 1878 blevet stiftet en Kristelig Forening for unge Mænd i København, iøvrigt i direkte kontakt med Genève, ligesom der hist og her i Jylland fandtes små ynglingeforeninger, der var blevet til under inspiration fra Tyskland, men det er dog først med H. F. Poulsens initiativ på dette område, at KFUM - og senere KFUK - blev til landsomspændende bevægelser i tilknytning til Indre Mission[12].

Som kapellan i Øster Egesborg stiftede H. F. Poulsen bekendtskab med pastor, senere provst *Jens Vahl* i Karrebæk, der gennem sit blad, *Almindelig Kirketidende*, var en utrættelig fortaler for den bredest mulige diakonale virksomhed. Han var nylig blevet medlem af Indre Missions bestyrelse, men havde længe været en ledende skikkelse inden for Stefansforeningen, der med Københavns Indre Mission som forbillede søgte at sætte diakonale virksomheder i gang i danske provinsbyer, herunder søndagsskoler og ungdomsarbejde.

Jens Vahl tilbød H. F. Poulsen spaltepads i sit blad til oplysninger om KFUMs verdensomspændende arbejde, og resultatet blev, at Poulsen kom til at redigere et lille kvartalstillæg, der under titlen »Ynglingeforeningstidende« (forløberen for »De Unge Blad«) begyndte at udkomme i foråret 1883. Samtidig fornyede han bekendtskabet med ledelsen af KFUMs Verdensforbund i Genève og søgte kontakt med de bestående jyske ynglingeforeninger.

Nu begyndte også Stefansforeningen at tage affære; her havde man et par år tidligere nedsat et landsudvalg for søndagsskolesagen og sigtede på et tilsvarende initiativ for ungdomsarbejdets vedkommende. I et brev til hjemmet 18/6 1883 skriver H. F.

[12] Elith Olesen: *Børn og unge i dansk kirkeliv*, 1958, 80 ff.

Poulsen: »Først i Septb. vil et større Møde blive sammenkaldt paa Hindholm – af Stefansforeningens Medl. paa Sjæll. og Loll.-Falster – baade Præster og Lægfolk. Ynglingeforenings-sagen bliver Hovedspørgsmaalet, der skal forhandles, og jeg er anmodet om at indlede Discussionen med et Foredrag. Jeg haaber, at Mødet vil bringe positivt Resultat og er glad derover«.

Det skulle imidlertid komme til at gå anderledes end planlagt, idet det påtænkte Stefansforenings-møde næppe nogensinde blev gennemført. I dagene 17.–19. juli 1883 holdt Indre Mission års-møde i Sorø, og her vedtog bestyrelsen at tage børne- og ungdomsarbejdet på Indre Missions program ved at nedsætte et *udvalg for børnegudstjenester og ynglingeforeninger*. Beslutningen synes taget i stor hast – de ikke tilstedeværende designerede udvalgsmedlemmer, deriblandt Poulsen, var ikke spurgt på forhånd. Dette indicerer, at Indre Missions bestyrelse har været vidende om Stefansforeningens initiativ og ønskede for enhver pris at komme det i forkøbet, eftersom Indre Missions bestyrelse og Stefansforeningens ledelse stod i et temmelig spændt indbyrdes forhold. Når det gjaldt børnene og de unge, var det jo selve fremtiden, det drejede sig om!

H. F. Poulsen tog imidlertid mod opfordringen til at tiltræde det nedsatte udvalg – om hans motiver til at svigte Stefansforeningen foreligger intet oplyst, – han blev udvalgets sekretær for ynglingeforeningssagen og dermed dansk KFUMs ubestridte førstemand helt frem til 1903, da han afløstes af *Olfert Ricard* [13]. Han blev den kristelige ungdomsbevægelses egentlige pionerskikkelse i Danmark, – og oprindelsen hertil må søges i oplevelserne i Neuchâtel og Genève.

Efter nogle få år i Øster Egesborg blev H. F. Poulsen kapellan p. l. hos sin far med bopæl i Nr. Ørslev. 1890 udnævntes han til sognepræst i Tystrup-Haldagerlille på Vestsjælland og 1898 til sognepræst i Dalum ved Odense, hvorfra han entledigedes på grund af alder i 1924. Efter oprettelsen af KFUM og KFUKs Fællesbestyrelse 1907 blev han – det hidtil eneste – æresmedlem af denne.

Som anført i note 12 har undertegnede tidligere beskæftiget mig med H. F. Poulsen i forbindelse med bogen »Børn og unge i dansk kirkeliv«, en skildring af det af Indre Missions bestyrelse i 1883 nedsatte udvalg for børnegudstjenester og ynglingeforenin-

[13] Elith Olesen, anf. arb. 13 f., 94 ff.

ger. Mit væsentligste utrykte kildemateriale dengang var det foreningshistorisk overordentlig værdifulde brevarkiv, som H. F. Poulsen i sin 20-årige sekretærperiode havde samlet og bevaret[14].

Trods korresponderende forbindelse med H. F. Poulsens søn, nu afdøde pastor *Ejnar Johs. Poulsen*, Odense, var jeg ikke blevet gjort bekendt med det omfattende efterladte materiale af private breve, hvorfra de følgende breve er udvalgt. Først i 1965 modtog jeg meddelelse fra H. F. Poulsens svigerdatter, der efter sin mand, skovrider *Svend Poulsens* død havde fundet en hengemt kasse, indeholdende disse breve, som hun overlod til mig at disponere over.

Brevene har været overordentlig vanskelige at arbejde med, fordi de på et eller andet tidspunkt – givetvis uforsætligt – er blevet overhældt med petroleum og stadig er helt gennemvædede af denne fedtede og stærkt lugtende vædske. Dette har også medført, at jeg – trods fortrolighed med H. F. Poulsens håndskrift – ikke har kunnet tyde alle ordene og iøvrigt må tage et vist forbehold over for en del tydninger.

Langtfra alle brevene er medtaget, og i de her aftrykte er udeladt passager af privat karakter, således vedrørende den fremtidige præstegerning i Øster Egesborg, og skildringer af den storladne schweiziske natur. Udeladelserne er markeret ved . . .

H. F. Poulsens bogstaver er noget vilkårlig; aa og å bruges i flæng, ligeledes i og j, e og æ, ligesom f.eks. Schweiz er stavet på næsten alle mulige måder. De fleste af disse inkonsekvenser er bibeholdt ved trykningen; dog er å overalt erstattet med aa, og oplagt forkert stavemåde af franske ord og navne er rettet, ligesom den temmelig vilkårlige tegnsætning for forståelsens skyld er normaliseret.

Brev nr. 1.

Neuchâtel Prébarreau Nr. 4,
d. 1. Novbr. 1880,
Adr. Mr. le pasteur Wittnauer

Kjære Forældre!

Som jeg haaber I have erfaret gennem Brevkortet[1], jeg strax efter Ankomsten afsendte herfra, gik Reisen hertil i det hele taget

[14] Nu i KFUM og KFUKs arkiv, Rigsarkivet.

[1] Findes ikke i den efterladte brevsamling.

godt . . . Jeg boer da hos Pastor Wittnauer[2] og er i det Hele vel fornøjet med Arrangementet her.

Min Tid har i den forløbne Uge været optaget af en Mængde réunions religieuses afholdte af Pastor Monod[3] fra Paris (Brodersøn af den bekendte)[4], Pastor Stockmeyer[5] fra Zürich, Lord

[2] *James Wittnauer* blev (nationalkirke)præst i Neuchâtel by 1869, men hørte til »udbryderne« og var præst ved frikirken sst. 1873–92. Charles Monvert: *Histoire de la fondation de L'église évangélique neuchâteloise indépendante de l'état*, 253, 299, 300, 307.

[3] Det drejer sig efter alt at dømme om *Théodore Monod*, 1836–1921, præst i Paris 1863–78 i den reformerte frikirke, Union des églises évangéliques de France, som faderen Frédéric Monod, 1794–1863, havde været medstifter af 1848/49. 1878 vendte T. M. tilbage til L'église réformée de France (om den franske frikirkedannelse se Léon Maury: *Le réveil religieux dans L'église réformée a Genève et en France (1810–1850)* I, 443 ff., cf. Fredrik Nielsen: *Statskirke og Frikirke*, 382 ff.). Théodore Monod var stærkt vækkelses- og helliggørelsespræget i sit kristendomssyn, deltog 1874 i Broadlands-mødet i England, en af forløberne for Keswick-bevægelsen. Arthur T. Piereson: *The Story of Keswick and its beginnings*, London u. å., 61 ff.

[4] »Den bekendte (Monod)« må formodes at være *Adolphe Monod*, 1802–56, teologisk professor i Montauban 1836–56, derefter – trods den øvrige families frikirkelighed – præst i den reformerte nationalkirke i Paris; han regnedes for en af sin tids største reformerte prædikanter. A. M. var født i Kbhvn., hvor hans og Frédéric Monods far, Jean Monod, 1765–1836, var reformert præst 1794–1808, og flere af A. M.s værker er oversat til dansk, således »Adolphe Monod, Livserindringer og Uddrag af hans Breve«, Kbhvn. 1888. Familien Monod er iøvrigt indvævet i såvel schweizisk som fransk vækkelseshistorie; det gælder både Jean Monod og hans tre sønner, foruden Frédéric og Adolphe også Guillaume Monod, 1800–96. RGG³ IV 1103 f. Marc. Boegner: *Adolphe Monod, prédicateur de l'église réformée*, Paris 1956.

[5] *Otto Stockmayer*, 1838–1917, tyskfødt, men virkede i Schweiz. O. S. hørte ligesom Théodore Monod til Keswick-bevægelsens kontinentale pionerer. »Few can speak more forcibly about that crucifixion with Christ, which is the very heart and essence of our teaching; and it seems to me that of all men living, he most perfectly exemplifies the strength and nobility of a life hidden with Christ in God.« F. B. Meyer i *The Keswick Convention, its message, its method and its men*, ed. by Charles F. Harford, London u. å., 162. – Siden 1878 ledede han helbrodelsesanstalten Hauptweil i Schweiz. Han har skrevet et stort antal religiøse småskrifter, mest om helliggørelse, af hvilke flere er oversat til dansk. A. Roth: *Otto Stockmayer. Ein Zeuge und Nachfolger Jesu Christi*. Gotha 1925. Richard Schmitz: *Otto Stockmayer, Wahrheit und Irrtum in seinem Leben und Wirken. Ein Beitrag zur Geschichte der Heiligungsbewegung*. Witten 1925. Om Hauptweil: Gabriel Koch: *Männedorf og Hauptweil (Helbredelse ved Bøn)*. Fra Bethesda 4/4, 11/4 og 18/4 1886, samt Thora Esches forord til *Otto Stockmayer: Synd og Naade. Et Ord til Guds Børn*. Kbhvn. 1891.

Radstock[6] fra England o.fl.a. Der afholdtes daglig fra Tirsdag til Fredag 4 Réunions, og undertiden knyttede sig dertil nogle Extramøder, saa at, naar undtages to Timers Middagshvile, hele Dagen var én stor réunion religieuse fra Morgen Kl. 8 til 10 Aften. Dagen indlededes Kl. 8 med en réunion de prière, hvor der blev bedet og sunget. Det er forunderligt at høre, hvorledes det franske Sprog bøjer sig til Bøn. Alt gaar saa let og naturligt, og dog er Bønnen og dens Indhold saa dyb og inderlig, at man øjeblikkelig og uimodstaaeligt gribes deraf og rives med. I hin réunion de prière er det ikke alene Præster, der beder, men én efter én reise Lægmænd sig i Forsamlingen, ja selv en Kvinde har jeg hørt bede; det var en Forbøn for en Moder, hvis to Børn vare affaldne fra Troen. Jeg tager neppe fejl, naar jeg siger, at der i en saadan réunion ofte følger mellem ti og tyve Bønner – dog stundom afbrudt af et Par Psalmevers – umiddelbart efter hinanden. Og det forunderlige er, at man kan deltage i alle; her er ingen Trivialiteter eller Gjentakelser, den ene Bøn slutter sig til og udfylder den anden. Bønnerne er enten Forbønner for enkelte i Menigheden, som har begjæret saadanne – Syge – Vildfarne – Anfægtede – Drikfældige – for Mission, de forskellige protestantiske Kirker eller ogsaa ligefrem Bønner af almindeligt Indhold om Meddelelse af Naadegaver og Væxt i Troen. Hvilket Menighedsliv maa ikke danne Baggrunden eller Underlaget for et sligt Bønnemøde.

Derefter fulgte saa om Formiddagen en réunion générale med sædvanlig to Prædikener, hvortil imidlertid gjerne sluttede sig nogle Bønner fra Præsten[s] og Lægmands Side. Om Eftermiddagen Kl. 2 igjen en réunion générale, der Kl. 4 fulgtes af en réunion pour hommes, hvor der førtes en intim og indgaaende Discussion baade mellem Præster og Lægmænd om forskellige religiøse Spørgsmaal, der angaar det chrl. Liv indadtil. Det Spørgsmaal, der hvergang havde størst Intereses og fremkaldte paa flere Møder en overordentlig levende Discussion, var den af Stockmeyer udtalte unægtelig besynderlige – for ikke at bruge stærkere Udtryk – Mening, at vi engang gjenfødte er fuldstændig afdøde fra Synden og ikke synde mere, en Anskuelse, han hævdede ved

[6] *Granville August William Waldegrave, Lord Radstock, 1833–1913*, engelsk vækkelses- og helliggørelsesprædikant med en vis tilknytning til Plymouth-brødrene eller Darbyisterne (se brev nr. 6, note 2). Han gennemførte for egen regning vækkelseskampagner praktisk talt overalt på kloden, var også i Sverige og Danmark omkr. 1880. Mrs. Edward Trotter: *Lord Radstock*, London u. å.

stærkt at accentuere Rom. 6[7]. Han fandt dog kun liden Støtte i Forsamlingen og blev varmt imødegaaet, saaledes bl. a. af en Olding med snehvide Haar, der reiste sig for kort og godt at sige: det er helt nye Lærdomme, man fremføre; for 30 Aar siden begyndte jeg at afdø fra Synden, – jeg er endnu langt fra færdig dermed. En anden gjorde Brug af et Billede, Pastor Monod i Formiddagsmødet havde anvendt, idet han havde sammenlignet Troens Væxt med Træets; Forskjellen mellem S. og mig, sagde han, er den, at hans Tro er stærk og bærer gode og ædle Frugter, min Tro er endnu kun lille og bærer desværre endnu mange slette Frugter. Endelig blev hans Anskuelse af en Præst med Held imødegaaet som Mysticisme og saaledes uforeneligt med et sundt religiøst Liv. At denne Lære, saaledes som den fremførtes og forsvaredes af Stockmeyer, har en stærk Bismag af Mysticisme og vil have denne til Consequens, er sikkert utvivlsomt.

I en anden Réunion pour hommes var Gjenstanden for Samtalen les obstacles, der holde os tilbage fra helt at hengive os til Frelsen, og det var i høj Grad baade lærerigt og opbyggeligt at høre alle de Udtalelser, der fremkom baade af gamle og Unge, fordi de øiensynligt vare Erfaringer, grebne ud af et dybt religiøst Liv. I det hele taget var det ikke blot Ældre, der bad i Forsamlingen; ofte kunde den inderligste og hjerteligste Bøn komme fra helt Unges Læber, neppe stort over tyve Aar gamle. Hvor de dog kan bede allesammen – det var den Følelse, man hver Dag var opfyldt af, – jeg tvivler paa, at der kan bedes saaledes paa Dansk. I Møderne paa den sidste Dag (Fredag) blev forhandlet om Parusien og de sidste Ting. I en réunion, som jeg desværre ikke havde Leilighed til at overvære, skal Pastor Monod, der er en udmærket Prædikant, have holdt en Prædiken, hvori han paaviste Betydningen af, at disse Spørgsmaal blev levende i Menigheden, idet han gjennemgik og slog fast, at der taltes om Herrens Gjenkomst i alle det nye Testaments Skrifter – selv Johs. Ev. (Cap. 14). Det vilde føre mig for vidt at gaa mere i Detail, og jeg skal endnu blot tilføie, at Réunionerne hele Dagen igjennem vare udmærket besøgte; de afholdtes dels i Kirken, dels i tre store sammenstødende Sale, og baade det ene og andet Sted var der mere end fuldt fra den første til den sidste Dag. Noget saadant vilde neppe være muligt i nogen By i Danmark.

[7] Om den metodistisk inspirerede fuldkommenhedslæres indflydelse i schweiziske vækkelseskredse: J. Cart: Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud III, 1, 288 ff., Léon Maury; anf. værk II, 145 ff.

Efter Indbydelse af de her studerende theologiske Studenter deltog Wegener[8] og jeg fra Fredag Eftm. til Søndag i forskellige festlige Studentersammenkomster i Lausanne og Genève. De have tvende Foreninger – Filadelfia og Trifolium – hvis Stiftelsesfest aarlig fejres paa denne Maade. Begge Steder deltog de theol. Professorer ved de frie Akademier og hidroge derved til at gjøre Udbyttet af Møderne indholdsrigt. Man begyndte med Oplæsning af et videnskabeligt Arbeide, hvorom saa reistes en Discussion, der navnlig i Genève blev meget livlig og interessant. Senere ud paa Aftenen underholdt man sig med Tale, Sang, Deklamation og Musik. I Lausanne var det lidt trykkende for os fremmede, da man næsten intet Hensyn tog til os, hvorimod Genferstudenterne vare meget forekommende mod deres Gjæster. Tydskerne ere dog efter Wegeners Sigende langt mere velvillige imod Fremmede, hvilket velsagtens ligger i, at man her har saa mange af dem, at man nesten er kjed deraf. Et lille Træk fra Discussionsmødet i Genf kan jeg ikke undlade at meddele. Discussionen, hvis Æmne var »l'origine de l'homme«, gik som sagt meget livligt (de darwinistiske Theorier, hvis Repræsentant, C. Vogt[9], jo er Professor i Genf), da der pludselig indløb en Meddelelse, at den her bekendte og meget afholdte theol. Professor i Genf de la Harpe[10] efter længere Tids Sygeleje var død. Discussionen afbrydes af højtidelig Stilhed, indtil en af de yngste Studenter reiser sig med ét, ikke for at sige et Mindeord om den afdøde eller udtale sin varme Sorg, men for at – bede, bede til den Gud, der nu og Dag efter Dag viser os, at vi er Støv og blive til Støv. Atter et Vidnesbyrd om, hvor stærke og store selv de Unge her er i Bønnen.

Ja, nu maa jeg slutte for dennegang. Blot endnu, hvad der vel

[8] Cand. teol. C. F. Wegener, se indledning 620.

[9] Den tyskfødte professor Carl Vogt, 1817-95. var med sin ateistiske, materialistiske og darwinistiske livsanskuelse i særlig grad de schweiziske vækkelsesfolk en torn i øjet. Om et foredrag af ham i Chaux-de-Fonds 1863 hedder det: »L'ironie mordante et railleuse du savant professeur et ses théories matérialistes avaient été accueillies avec enthousiasme par un nombreux auditoire. Ces hommes, qui saluaient de leurs applaudissements les attaques les plus violentes contre toute religion, étaient, de par la loi, membres de L'Eglise nationale ...« Charles Monvert, anf. værk 85.

[10] Henri de la Harpe angives at have været prédicateur régulier i Genève-frikirken 1849-80. L'église évangélique libre de Genève 1849-1949, Genève 1949, 53. I RGG³ II 777 og Clarence Prouty Shedd: History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations, London 1955, 224 er han omtalt som professor i Genève.

vil interessere Fader, at jeg har Leilighed til at høre Godet[11] 8 Timer ugtl., han læser over Marcus Evang. og Indledningen til de paulinske Breve, – om ham skal jeg fortælle neste Gang.

Mange Hilsener til Alle i Hjemmet fra
eders heng. Søn

Hans

Brev nr. 2.

Neuchâtel Prébarreau 4,
Tirsdag 16. Novbr. 1880.
Afsendt Onsdag Eftm.

Kjære Forældre!

... Her staar alt vel til, og jeg er i alle Henseender godt fornøiet med Opholdet i Neuchâtel. Efter i nogen Tid at have havt koldt og fugtigt Veir, er det de sidste Dage bleven mildt og sommerligt, saa at jeg idag endog har kunnet arbeide for åbent Vindue ... Det smukke Vejr har foranlediget os (o: Cand. Wegener og mig) til at foretage nogle Smaaudflugter i Omegnen, af hvilke især en Fodtur gennem les gorges de la Reuse var vellykket og tilfredsstillende ...

Ved la faculté de l'église indépendante studerer for Tiden 20, hvoriblandt en Italiener og flere Franske, samt én henholdsvis fra Basel, Bern og Genf, den sidste en Søn af den bekendte Kirkehistoriker Merle d'Aubigné[1], for Tiden studerer her ogsaa en

[11] *Frédéric Louis Godet*, 1812–1900, præst 1836–50, afbrudt af lærervirksomhed 1838–44 for den preussiske prins Friedrich, senere kejser Friedrich II. 1851–66 var han præst i Neuchâtel og samtidig professor i de bibelske fag ved L'Académie sst., indtil han 1873 fulgte med over i frikirken, ved hvis oprettelse han var den mest dominerende personlighed. 1873–87 var han professor ved den frie præsteskole sst. Han var en af sin tids højt ansete teologer, ortodoks af grundpræg, men ikke uden smidighed og åbenhed over for nyere impulser, påvirket som han var fra flere sider, herrnhutisme, romantik, repositionens- og mæglingsteologi. Et stort antal af hans nytestamentlige kommentarer og øvrige bibelstudier er oversat til dansk (og flere andre sprog). Philippe Godet: *Frédéric Godet (1812–1900), d'après sa correspondance et d'autres documents inédits*. Neuchâtel 1913.

[1] *Jean Henri Merle d'Aubigné*, 1794–1872, blev kirke- og dogmehistorisk professor 1832 ved den frie præsteskole, der året før var oprettet af La société évangélique i Genève, og som 1849 tilsluttedes frikirken dér. Hvem den nævnte søn er, kan ikke oplyses. En H. Merle d'Aubigné blev 1885 kandidat fra præsteskolen i Neuchâtel, en Charles Merle d'Aubigné 1886. Charles Monvert, anf. værk 304.

Søn af Fr. Rougement[2]. Nationalkirkens Facultet tæller kun 12 Studenter. Saavidt jeg ved, har det frie Facultet kun fire faste Professorer[3], men flere Præster og Lærde holde til Stadighed Forelæsninger for de Studerende. Professorerne ere tillige Præster i Frikirken og prædike derfor jævnligt om Søndagen; de gageres som Præsterne, men da Lønnen er ubetydelig (2000 Fr.), ere de, forsaavidt de ej have privat Formue, nødtte til, som Pastor Wittnauer, at holde et større Antal Pensionærer. – Frikirken har ialt mellem 40 og 50 Præster spredte over hele Cantonet, og Nationalkirken tæller ikke flere. Selvstændige Kirker ejer den i Almindelighed ikke, dog er i Chaux-de-Fonds tæt ved Frankrigs Grændse opført en Kirke, der efter Godets Sigende er en af de skønneste protestantiske Kirkebygninger, han har set. Den har kostet 200.000 Fr., der næsten alle indkom i Løbet af fjorten Dage ved Indsamlinger i Menigheden[4]. Siden Frikirkens Stiftelse i 1873 har dens Menigheder rundt i Cantonet givet ikke mindre end henved halvanden Million Franc til dens Budget. – Jeg tilføjer, at Indbyggertallet kun er 100.000, og at vel næppe Halvdelen er Medlemmer af den uafhængige Kirke.

At Antallet af Studerende er saa lille, gjør naturligvis sit til, at Professorerne her kunne sætte sig i virkeligt Forhold til de

[2] Formodentlig statsråd i Neuchâtel *Frédéric de Rougement*, 1808–1876, der med sin bog *Les individualistes et l'Essai de M. le professeur Vinet*, Neuchâtel 1844, på Nationalkirkens side greb ind i debatten om frikirkedannelsen i Canton de Vaud, skønt han iøvrigt var vækkelsesvenlig og i 70'erne støttede frikirkedannelsen i Neuchâtel, Charles Monvert, anf. værk 84, 108, 118, 132 ff., 149, 176, 263, 300. – Hans ovennævnte værk var kendt i Danmark i forbindelse med debatten om en kirkeforfatning, A. G. Rudelbach: *Den evangeliske Kirkeforfatnings Opvindelse og Princip*, dens Udartning og dens mulige Gjenreisning fornemmelig i Danmark, Kbhvn. 1849, 338 ff., H. L. Martensen: *Den danske Folkekirkes Forfatningsspørgsmaal*, Kbhvn. 1851, 42 ff., cf. Fr. Nielsen: *Statskirke og Frikirke* 354 ff. – Blandt professorerne ved den frie præsteskole i Neuchâtel er under 1881 nævnt en H. de Rougement, tidl. præst i Bayard, Charles Monvert, anf. værk 308, 309.

[3] Nemlig Frédéric Godet, Augustin Grétillet (se note 5) Frédéric Jacottet og Charles Monvert.

[4] Iflg. Charles Monvert, anf. værk 306 havde kirken i Chaux-de-Fonds, opført 1877, kostet 398.000 fr. Den omtales således: »Le vaste temple de la Chaux-de-Fonds, avec sa tour élancée, sa grande rosace et ses trois cloches, est le plus beau de ces édifices; il est digne de la localité qui fut le berceau de l'Église indépendante», st. 250. Der hentydes med den sidste sætning til, at det var et forsøg fra myndighedernes side på at »liberalisere» de kirkelige forhold i Chaux-de-Fonds, der udløste frikirkebevægelsen i Canton de Neuchâtel.

Enkelte baade i og udenfor Læretimen. Prof. Godet er i saa Henseende mageløs, elskværdig som han er i al sin Færd, og overfor alle omgaas han de Unge med et Liv og en Ungdommelighed, som var han den Yngste af dem Alle. Denne hans Vivacitet træder selvfølgelig ogsaa stærkt frem i hans Forelæsning, og det er den, der tilligemed hans fine Takt som Fortolker og hans gennemførte christelige Personlighed, der gjør hans Forelæsning saa eiendommelig tiltalende. Han taler, om man saa vil, med hele sin Person, og ingen er vist bedre end han istand til levende at sætte sine Tilhørere ind i en Forfatters Tankegang eller fængsle ved at udtage ofte helt ubetydelige Træk af en Fortælling og ved Hjælp af den male et levende næsten realistisk Billede af det Passerede. – Naar man er sammen med ham (han inviterer os engang imellem til Middag) i hans Hjem, er det samme Liv og Varme udbredt over ham, sommetider kan han for lutter Iver og Gestikulationer næsten ikke faa udtalt, hvad han vil, og mærkeligere end alt dette lyder det næsten, at han skønt 69 Aar gl. er saa rask og behændig i legemlig Henseende, at han paa Fodture og Bjerg[be]stigninger baade gaar hurtigere og anstrænges mindre end de Unge. Forleden var jeg selv Øienvidne dertil, idet han med nogle Studenter og mig besteg et af Bjergene ovenfor Byen.

Foruden Godet hører jeg Prof. Grétilat[5] i Apologi og Felix Bovet[6] – Fætter til den danske Familie[7] – i Hebræisk. Navnlig

[5] *Augustin Grétilat*, 1837–1894, var blevet teologisk professor ved L'Académie i Neuchâtel 1870, men tilknyttedes 1874 den nydannede frie præsteskole i byen. Charles Monvert, anf. værk 208, 234, 299, 302, 309. Hans teologiske hovedværk var *Exposé de théologie systematique I–II*, Neuchâtel 1892.

[6] *Eugène Victor Felix Bovet*, 1824–1903, opr. bibliotekar, senere professor i fransk litteratur og hebraisk ved L'Académie i Neuchâtel, indtil han på grund af svagelighed måtte opgive sit embede. Han forelæste dog lejlighedsvis i de følgende år ved de frie præsteskoler i Neuchâtel og Genève og var (især litterært) virksom ved frikirkedannelsen i Neuchâtel. Charles Monvert, anf. værk 63, 90, 108, 166. Pierre Dieterlen: *Arnold Bovet, sa vie, son œuvre, Neuchâtel* (1904) 30 ff. August Langmesser: *Arnold Bovet, sein Leben und sein Wirken*, Basel 1906, 19 ff. Johanne Vahl Blauenfeldt: *Arnold Bovet, en af Grundlæggerne af Det blaa Kors*, Kbhvn. 1924, 20.

[7] Den fransk-schweiziske familie *Bovet* forekommer omtalt ret hyppigt i de følgende breve fra Neuchâtel. Slægten havde rødder i 1700-tallets herrnhutiske menighedsliv og gled derfor naturligt ind i 1800-tallets vækkelsesbevægelse. Brødrene *Philippe* og *Charles Bovet*, der oprindeligt ejede en bomuldsfabrik i Boudry, oprettede for egen regning et hospital 1842, et børnehjem 1844 og 1850 et plejehjem i byen, senere ved *Philippe Bovets* flytning til Grandchamp overflyttet dertil. De var ogsaa med til at grundlægge et traktatselskab og støttede ivrigt herrnhuternes

den sidstes Forelæsning (Psalterne), der er baaren af en om end paa helt anden Maade maaske ligesaa stor Personlighed som Godets, har jeg stort Udbytte af. Men endnu har jeg kun hørt Prof. Bovet faa Gange, da han først i disse Dage er begyndt.

Familien Bovet, som jeg nævnte ovenfor, ere overmaade elskværdige imod os og ønske, at vi skulle komme hos dem saa tidt som muligt. Af Hensyn til Manden, der kun forstaar lidt Dansk, tør vi dog ikke gjentage vore Besøg altfor hyppigt. Det er en ret eiendommelig Situation og for Resten ingenlunde let, i det ene Øieblik at føre Samtale paa Fransk, i næste paa Dansk. Fruen ønsker øiensynlig det sidste, men jeg nærer en alvorlig Mistanke til, at Hr. Bovet ofte er grundig kjed af det meget Dansk, og simpel Høflighed byder da ogsaa, at vi tale Fransk, selv om det er lidt trykkende for Danske at tale indbyrdes i et fremmed Sprog.

Cusine Sofie[8] medgav mig en Anbefaling til Hr. Humbert[9],

ydre mission. En søn af Philippe B. var den i brev nr. 6 omtalte præst og afholdsagitator *Arnold Bovet* i Bern. — Da det her nævnte, i Neuchâtel bosatte medlem af familien i brev nr. 6 kaldes fætter til *Arnold Bovet*, må han være søn af *Charles B.*, hvilket stemmer overens med oplysningen i brevene 5 og 6 om, at hans forældre boede i Grand Verger, hvortil *Charles B.* var flyttet 1857; denne havde to sønner, *Théophile* og *Alfred B.*, men hvem af dem det drejer sig om, har ikke kunnet oplyses, ejheller har hans danskfødte hustru kunnet identificeres. *Charles B.* var aktivt medvirkende ved frikirkedannelsen (*Charles Monvert*, anf. værk 167 f., 176). *Pierre Dieterlen*, anf. arbejde 6 ff., 20, 41. *August Langmesser*, anf. arbejde 2 ff. *J. Cart*, anf. værk III, 1 223. — Prof. *Felix Bovet* var ikke — som udtryksmåden her kunne lade formode — fætter til den nævnte mons. Bovet, men til *Philippe* og *Charles B.* Det beror på en oversætterfejl (*cousin germain*, *Dieterlen* 30), når *Johanne Vahl Blauenfeldt*, anf. skrift 20 gør *Felix B.* til medlem af »den tyske Gren af Familien«; han var født i Neuchâtel og iøvrigt gift med en datter af *Philippe B.* — H.F.P.s bekendtskab med familien Bovet kan være sket gennem kusinen Søster *Sophie Zahrtmann*, da pastor *H. F. Haerter*, grundlæggeren af Diakonissehuset i Strasbourg, hørte til Bovet'ernes store omgangskreds, *Dieterlen* 9.

[8] Søster *Sophie Zahrtmann*, se indledn. 619.

[9] Der fandtes flere af navnet *Humbert* i Neuchâtel, men det drejer sig givetvis om *Aimé Humbert*, 1819–1900, der 1866–93 var recteur for L'Académie i Neuchâtel, men yderligtgående frikirkemand, og allerede før 1858 medlem af den dissentersprægede Église libre i Neuchâtel. *Charles Monvert*, anf. værk 68, 178 f., Sammen med englænderinden *Josephine Butler* var han forgrundsfigur i kampen mod lovbeskyttet prostitution og hvid slavehandel; hans hustru tog initiativet til stiftelse af den internationale støtteforening *Les Amies de la jeune fille*. Søster *Sophie Zahrtmann* gjorde denne families bekendtskab under sit ophold i Neuchâtel. *L. J. Koch*: Søster *Sophie Zahrtmann*, Kbhvn 1925, 34. Kirkeleksikon for Norden II. 491.

der har modtaget mig med stor Gjæstfrihed, og i hvis Hus jeg befinder mig meget vel; han har sagt mig, at jeg er ham velkommen naarsomhelst og vil blive betragtet som hørende hjemme i hans Hus.

Diakonisserne i l'hôpital de ville vare ligeledes meget glade over at faa en Hilsen fra la sœur Sofie, og overalt er baade hun og hendes Gjerning her mindet med Glæde og Taknemlighed.

Jeg slutter for dennegang med mange Hilsener til alle i Hjemmet fra eders hengivne Søn

Hans

Brev nr. 3

Neuchâtel Prébarreau 4,
3. Decbr. 1880.

Kjære Forældre!

... Candidat Wegener og jeg kommer ypperligt ud af det sammen; næsten altfor godt, naar sees hen til diverse lange Samtaler og Discussioner, der ofte tage mere end tilbørlig Tid fra Studeringerne. At være to medfører dog øiensynligt saa mange Fordele og Behageligheder, at jeg slet ikke er glad ved Tanken om Ensomheden i Lausanne og Genf, hvor jeg vel næppe træffer paa Landsmænd! Imidlertid har jeg baade fra Prof. Godet og Bovets faaet Løfte om Anbefalinger til forskellige derværende Professorer og Familier ...

Det kan ikke nægtes, at Neuchâtel er en god By at være i for den, der bereder sig til at blive Præst. Det stærkt udviklede religiøse Liv giver selvfølgelig fuldt Hus i Kirken og hidfører en Mængde religiøse Sammenkomster i Ugens Løb. Søndagene begynde vi med den saakaldte Katechisme Kl. 8 om Morgen, det er en Gudstjeneste for Menighedens Ungdom fra tolv Aars Alderen. Børn under tolv Aar søge til de forskellige Søndagsskoler, der afholdes samtidigt. Katechismen er som sagt nærmest at kalde en Gudstjeneste og har i hvert Fald intet med Lærebogen at gøre. Den afholdes i en Kirke og ledes efter Tur af Menighedens Præster, der paa opbyggelig Maade udlægger én af Bøgerne i den hellige Skrift; iaar saaledes Apostlenes Gjerninger. Katechismen varer omtr. en Time, saa følger Nationalkirkens Gudstjeneste i den store rummelige Kirke, »temple en bas« Kl. 9½; og Kl. 11 i samme Kirke eller »temple en haut« Frikirkens Guds-

tjeneste. Frikirken (égl. indép.) har foruden Professorerne, der som før omtalt alle tillige ere Præster, tre Præster her i Byen, men kun to af dem prædike hver Søndag, den ene om Formiddagen, den anden Kl. 7 Aften. Jeg vil ikke rose mig af, at jeg deltage i alle disse Gudstjenester om Søndagen, hvilket sikkert vilde være for meget, men to eller tre har jeg stort Udbytte af at overvære.

Frikirkens Præster kunne saaledes synes at have det efter Omstændighederne ret mageligt om Søndagen, dog ligger vist ingen af dem paa den lade Side, idet de anse det for at være deres Pligt at bringe Ordet til dem, der ikke kunne eller have vanskeligt ved at komme i Kirke. Pastor Wittnauer fortalte saaledes forleden Dag om Aftenen, at han havde afholdt ikke mindre end fem Gudstjenester; han var imidlertid slet ikke træt deraf, og jeg tror i Virkeligheden ikke, at det angriber de Mennesker synderligt, saa indlevede de ere med den hellige Skrift og bibelsk Tænke- maade og Tankegang, og saa fortrolige de ere med Bønnen, der strømmer saa frit og inderligt fra deres Læber.

Hver Søndag Aften ere Byens Arbeidere indbudne til en saakaldt *soirée*, en Art alvorlig Aftenunderholdning med Musik. Foredrag og Psalmesang. Det er en stor Glæde at se den store Sal fuld af fattige Haandværkere og Arbeidere med Koner og Børn, der med stor Opmærksomhed følge de populære, halvt historiske, halvt opbyggelige Foredrag, der holdes af en af Byens Præster og Pastor Naef[1] fra Canton de Vaud. Den sidste, som, efter Indbydelse af et Velgiørenhedsselskab, kommer hertil hver Søndag, er egentlig Sjælen i det hele. Han taler, hvad man vist hjemme vilde kalde folkeligt, med meget Liv og Humor, der ofte bringer hans Tilhørere til at le og det ikke sjældent af dem selv, da han paa en mærkelig Maade forstaar at gaa ind paa deres Tanker og Forestillinger; dog bruger han kun sine humoristiske Evner for bagefter desto mere slaaende og indtrængende, med desto større Alvor at indskærpe den Sandhed, han vil have frem. Hans Foredrag er gjerne om end paa fri Maade knyttet til en Text i ny Testamente; dette saa vel som Psalmesangen, og at Mødet slutter med Bøn, gjør, at Aftenen efterlader et opbyggeligt Ind-

[1] *François Naef* immatrikuleredes ved den frie Præsteskole i Lausanne 1852 og dimitteredes 1858. Centenaire de la Faculté de Théologie de l'Église Évangélique Libre du Canton de Vaud (1847-1949), Lausanne 1947, 157, 183. 1861 er en *François Naef* anført som pasteur intérimaire ved frikirken i Genève. L'Église évangélique libre de Genève 1849-1949, 53. Yderligere data fattes.

tryk, hvad vel ogsaa er tilsigtet. Til Sangen vælger man især saadanne Psalmer, hvis Ord eller Melodi ere Arbeiderne kjendte fra Skoletiden; intet Under derfor, at man seer mangen Taare liste ned ad Ansigter, der tydeligt nok ere fulde af Livets mangehaande Kummer og Nød.

Mange ere vist tilbøjelige til at tvivle om den Gavn, saadanne Møder udrette; man sætte dem saa lavt, man vil, ét udrette de dog, at Arbeiderne ialtfald den Aften undlade at fortære Dagens Fortjeneste paa Kneiper i Brændevin, der her som saa mange Steder er en sand Ruin for ham og hans Familie.

Onsdag Aften har vi réunion biblique i samme Locale, det er en Bibellæsning, der ledes skiftevis af Professorer og Præster i *église indépendante* og *égl. libre*[2]. Man gennemgaar for Tiden Galater Brevet, hvilket sker omtrent paa samme Maade som ved Katechismen; efter Fortolkningen giver den Ledende Ordet frit, og det benyttes gjerne af flere af de tilstedeværende Præster til at fremdrage de Ord i Texten, der have Betydning for et christeligt Liv. Kort og indtrængende give de en Udlægning deraf og vise, hvorledes de skulle tilegnes og realiseres paa Virkelighedens mangfoldige Omraader. En af de Præster, der ikke have talt, slutter Mødet med Bøn, hvori resumeres det Udbytte, Aftenen har givet. Bønnen betragtes i det Hele her som noget for sig (saaledes ogsaa Bønnen ved Mødets Begyndelse – først en Psalme, saa Bøn, saa en Psalme, og saa Fortolkningen), og det hænger vistnok sammen med den store Betydning, de tillægge Bønnen. De fremhæve altid stærkt Bønnens Privilegium, og dette har utvivl-

[2] Det virker umiddelbart noget forvirrende, at HFP uden nærmere forklaring begynder at tale om to frikirker i Neuchâtel, betegnede som *L'église indépendante* og *L'église libre*. Det forholder sig imidlertid sådan, at der i begyndelsen af 1850'erne forskellige steder i Canton de Neuchâtel, også i selve byen, opstod små frikirkesamfund, der omkring 1853 synes at have fundet sammen under betegnelsen *L'église évangélique indépendante de Neuchâtel*, (= *L'église libre*) bestående af separatistiske kredse, vistnok prægede af ånden i den ældre Genève-frimenighed (i Bourgade-Four); den hævdede af være en kirke af bekendende kristne i modsætning til den nationale folkekirke, som den polemiserede kraftigt imod i 50'erne og 60'erne, og som da forsvaredes bl. a. af Fr. Godet. Charles Monvert, anf. værk 67 ff. – Frikirken af 1873, *L'église évangélique neuchâteloise indépendante de l'état*, ønskede sig opfattet som en fri folkekirke, der fortsatte de calvinske traditioner i modsætning til både nationalkirken, der betegnedes som en *église libérale*, og til den dissentersprægede ældre frikirke. En af grundlæggerne af dissenterskirken i Neuchâtel var *Adolphe de Pourtalès*, gift med en søster til Philippe og Charles Bovet. Langmesser, nævnte værk 3.

somt sin Grund i, at Sakramenterne træde saa stærkt i Baggrunden; Daaben er dem væsentlig kun en Ceremoni, og flere ere tilbøjelige til at foretrække Voxendaab. I église libre er Barne-daaben en fri Sag; i égl. indépandante har Spørgsmaalet endnu ikke været reist; men Prof. Godet er af den Overbevisning, at det snart vil blive bragt paa Bane, og at man da vil være nødt til at ty til den samme Løsning, som har fundet sit Udtryk i Frikirken (o: égl. libre) og altsaa stille Valget frit.

Siden jeg kommer ind paa Spørgsmaalet, tilføjer jeg, at vi forleden havde en overordentlig interessant Samtale med Prof. Godet om Gjenfødelse og Barnedaab. Først kunde han slet ikke forstaa os og vor Opfattelse, ifølge hvilken vi jo lægge Alt, ogsaa Gjenfødelsens Kræfter, naar denne senere kommer til Gjennembrud, ind i Daaben. Tilsidst blev det ham dog klart, hvad vi mente, og vi havde den Glæde, at han aabent erklærede, at det var en saare skjøn Betragtning af Daaben, som han i og for sig intet havde imod. Men Godet er sikkert ogsaa enestaaende, saa fri og modest i sin Synsmaade og paa Forhaand en afgjort Modstander af alle dogm. Indskrænkninger. For at undgaa Misforstaaelse tilføjer jeg blot, at han selv principielt holder paa Barnedaaben. – Nadver-spørgsmaalet vover vi ikke at berøre for ham, dels frygter vi for, at det vilde være lidt udelikat, dels ere vi naturligvis ikke det franske Sprog mægtige nok.

Som støtte for min før udtalte Anskuelse, at Bønnen her i Grunden træder i Sakramenternes Sted, som et Middel, hvor vi først og fremmest ere i Communion med Gud, anfører jeg kun, at man i Prædiken aldrig hører Daab og Nadver omtalte.

For at vende tilbage til min tidligere Beretning om Ugens Mærkedage kunne vi Torsdag Aften deltagte i l'union chrétienne's Bibel møde for jeunes gens[3]. Disse Sammenkomster ledes af en Præst eller ældre theologiske Studenter. En af de Unge har forberedt sig paa en Fortolkning af Skriften, for Tiden læser man Luc. Evangeliet, hvorefter de Tilstedeværende frit har Lov at udtale deres Opfattelse eller rette Spørgsmaal til Forstaaelse af vanskelige Steder. Det Hele er meget opbyggeligt, og man træffer hos flere af de Unge en ikke ringe religiøs Erfaring; Mødet slutter med en Række Bønner knyttede til Texten og dens Fortolkning.

[3] *L'union chrétienne des jeunes gens* = Kristelig Forening for unge Mænd (KFUM). Foreningen i Neuchâtel var efter forbillede fra Genève stiftet 1852. C. P. Shedd, anførte værk 83.

og paa den Fremmede gjør det et ikke ringe Indtryk at se Størstedelen af den ofte ret talrige Forsamling knæle ned paa Gulvet for enten at bede højt knælende eller deltage i Kammeraternes Bøn.

Man spørger uvilkaarligt sig selv, hvorledes er noget saadant muligt; at Læredrenge og Svende holde Møde for at læse og fortolke den hellige Skrift, rette de alvorligste christelige Formaninger til hverandre indbyrdes og knælende bede højt og frit. Svaret er kun, at det skeer og det baade i Sandhed og Alvor. Dog hjælper det lidt til Forstaaelsen, at Fortolkningen af den hellige Skrift indøves allerede i Almueskolens øverste Klasse, ialtfald for de flinkere Elevers Vedkommende; den er i Kanton de Vaud og saavidt mig bekendt ogsaa her et Led af Religionsundervisningen[4].

... Og nu Farvel og mange Hilsener fra eders

heng. Søn Hans

[4] De nærmest foregående afsnit i dette brev er, som nævnt i indledningen 621, det for dansk kirkehistorie væsentligste i denne brevsamling, idet de gengiver det umiddelbare indtryk af HFPs første møde med KFUM. Næsten 40 år senere nedskrev han, givetvis uden litterær afhængighed af dette brev, sin erindring om dette møde, og for at markere, hvor dybt et indtryk begivenheden havde gjort på ham, anføres det pågældende afsnit: »Nogle Aar senere opholdt jeg mig som teologisk Kandidat i Schweiz, nærmest i det Øjemed at lære de kirkelige Forhold at kende i de tre franske Kantoner. Der var i dem alle dannet Frikirker, og der var i det Hele et stærkt aandeligt Røre. Først opholdt jeg mig i Neuchâtel, hvor jeg hørte Forelæsninger ved Frikirkens teologiske Fakultet, hvis betydeligste Kraft var den dengang meget omtalte og højt ansete Professor F. Godet. Studenter var der ikke mange af, men der var en egen Grebethed over Forelæsningerne og Samværet med de Unge. En Eftermiddag, jeg gik paa Gaden, kom en af Studenterne, jeg kendte fra Forelæsningerne, hen til mig og indbød mig til en Sammenkomst samme Dags Aften med andre Unge om Guds Ord. Han tale paa én Gang saa venligt og beskedent, at jeg kunde ikke andet end svare imødekommende, og til det aftalte Klokketslet og Sted gav jeg altsaa Møde og kom ind i en stor, hyggelig Stue, hvor vel en Snes unge Mænd havde taget Plads om et langt Bord. Der blev holdt Bibelsamtale, og det gik nok saa naturligt – franske Kristne har, saavidt jeg kan skønne, langt lettere ved at udtale sig end danske. Samtalen lededes af en af de ældste Studenter, men Deltagerne i Mødet var ingenlunde Studenter, nej, det var Unge fra alle Lag i Samfundet, unge Kommis'er, Haandværkere, Lærlinge osv. Da Samtalen var tilende, sagde Lederen: Lad os bede! Saa knælede nogle, andre rejste sig, andre blev paa deres Plads, det var som en helt naturlig og selvfølgelig Sag for disse unge Mænd at gaa i Bøn til Gud; hvor bad de hjerteligt og indtrængende vel fem eller seks i Træk. Se, det var første Gang, Ungdomssagen traadte mig i Møde, noget saadant havde jeg aldrig før set. Mine Læsere vil vist forstaa, at hin Time har jeg aldrig kunnet glemme. H. F. Poulsen: Da Ungdomssagen kom til Landet. De Unges Aarbog 1920 (red. af Olaf Jessen) 12 f.

Brev nr. 4.

Prébarreau 4, Neuchâtel,
den 18de Dec. 1880.

Kjære Forældre!

... Jeg kan i fuldt Maal tiltræde Faders Anskuelse om Manglerne i det Kirkesamfund, hvori jeg lever; de ere iøinefaldende. Det vil maaske interessere dig at høre, at det paa en Maade er en Kampens Tid for mig, idet jeg af al Magt forfægter vor lutherske Opfattelse af Sakramenterne. Igaar Aftes blev jeg af Prof. Godet i et Møde af theol. Studenter hos Prof. Gréillat opfordret til at fremsætte vor Lære om Daaben, hvorom der da strax viste sig en levende Discussion. Deres Opfattelse af dette Sakramente er i den Grad vag og indholdsløs, at man næsten ikke veed, hvad man skal sige dertil. Daaben er dem et blot og bart Tegn paa Optagelsen i det chr. Samfund, hvis Virkning er afhængig af Faddernes og Præstens Bøn om Guds Velsignelse over Barnet. Præsten nedbeder Guds Naade over Baptizanden, men om denne virkelig meddeles eller ej, staar hen i det Uvisse. Jeg hævdede naturligvis, saa godt jeg kunde – og hævder – thi Discussionen har bredt sig til Prébarreau 4 – den virkelige Meddelelse af Naadegaven og Gjenfødelsens Kræfter og imødegaaer de Reformertes Beskyldning for en magisk Naadevirkning ved at holde paa og forlange anerkjendt, at der i Barnet er en Villie hertil, en Villie i Spire, der ytrer sig i Længsel efter Guds Rige. Dette, der var eller lod til at være aldeles nyt, har de dog maattet indrømme mig; ellers føres man jo ogsaa til at nægte, at der i hvert Msk. er Rester tilbage af Gudsbilledet. Ved Mødet skilte jeg mig selvfølgelig forholdsvis daarligt fra det paa Gr. af, at jeg maatte føre Sagen i det fremmede Sprog, men i privat Samtale gaar det adskilligt bedre. Tit. 3 og Rom. 6 gjør da ogsaa min Opfattelse temmelig uangribelig. Et af de Reformertes bedste Argumenter, som det falder mig lidt vanskeligt at svare paa, er dette: men dersom Daaben virkelig har en saadan epokegjørende og enestaaende Bet. for et Msk., hvorfor har da ikke Jesus selv sagt os det, og mod Barnedaaben specielt anføres naturligvis, at den ej er absolut paabudt i den hell. Skrift.

Hvad Fader skriver om Kirkebegrebet, traadte stærkt frem ogsaa i Discussionen i gaar Aftes, idet man kom ind paa Definitionen af Begrebet Sect, et Begreb, som man saa at sige ikke har, ialtfald nødvendig vil indrømme nogen Betydning, hvilket naturligvis er be-

grundet i, at de Reformerte ej anerkjende de økumeniske Symboler fra de første Aarh., der jo for os tilligemed det apost. Symbol udgjør et Bindeled mellem de store adskilte Kirkesamfund. Godet vægrer sig ved at antage ikke blot Athanasianum, men ogsaa Nicænum. Paa en saadan Basis kan man vel forstaa, at det bliver umuligt at opstille et virkeligt Kirkebegreb og afgjøre, om et Kirkesamfund er secterisk eller ikke. La constitution de l'église indépendante anerkjender kun Skriften som Symbol og har ingen Confession[1]; église nationale har, som Du ved, hverken det ene eller det andet. Det forekommer mig meget tvivlsomt, om dette Standpunkt i Længden er holdbart og ikke vil hidføre Splittelse paa Splittelse.

Interessen var i sidste Uge optaget af tvende saakaldte séances de la société de temperance, bragte i Stand af Præsidenten for Afholdsforeningen i Genf. Man er allevegne i Schweiz bekymret for den Overhaand, Drikkeriet i de senere Aar har taget og man er for at møde dette [...][2] trindt omkring begyndt paa at danne absolutte Afholdenhedsselskaber, baseret paa det Princip, at for Drankeren er absolut Afholdenhed det eneste Middel til Redning ved Siden af Kamp og Bøn[3]. Møderne frembød overordentlig Interesse, fordi adskillige omvendte Drankere stode frem og fortalte deres Historie. Det var i højeste Grad baade opløftende og gribende at høre disse Mennesker – fattige Haandværkere og Arbeidsmænd – vidne om Bønnens store Magt og Herrens uendelige Naade imod dem, der havde draget dem ud af den forfærdelige Last. Det er unægtelig at faa Miraklet holdt for Øjnene at høre Troens Vidnesbyrd af Mænd, hvis Udseende og Stemme tydeligt nok fortæller om det Dyb, hvoraf Herren har hjulpet

[1] Det hedder i La Constitution ordret: »Fidèle à la sainte vérité que les apôtres ont prêchée et que les réformateurs ont remise en lumière, l'Église évangélique neuchâteloise reconnaît comme source et unique règle de sa foi les saintes Écritures de l'Ancien et du Nouveau Testament; elle proclame, avec toute l'Église chrétienne les grands faits du salut, résumés dans la symbole appelé symbole des apôtres; elle croit en Dieu le Père, qui nous a sauvés par la vie, la mort et la résurrection de Jésus-Christ, son Fils unique, notre seul Seigneur, et qui nous régénère par le Saint-Esprit; et elle confesse cette foi en célébrant, selon l'institution du Seigneur, les sacrements du baptême et de la sainte Cène«. Charles Monvert, anf. værk 267.

[2] Ulæseligt.

[3] Den kristelige afholdsforening Det blå Kors var stiftet i Schweiz 1877 af præsten L. L. Rochat, men var først trådt for alvor frem for offentligheden ved en kongres 1879 med L. L. Rochat, Arnold Bovet og Charles Fermaud som indbydere. August Langmesser, anf. værk 115 ff.

dem op. Alle vare de enige i at nævne ovenomtalte tre Midler som de eneste, der i Forening med Andres gode Exempel ere i Stand til at redde Drankerne. Denne sidste Omstændighed er det, der foranlediger Foreningen til at henvende sig ogsaa til Ikke-Drankere med Bøn om Tilslutning. Det siges at øve stor Virkning paa Drankeren, naar en Mand, han kjender og har lidt Tiltro til, erklærer sig villig til at give ham Exemplet paa Afholdenhed, ved at give Afkald paa at nyde alkoholiske Drikke. Seet under dette Synspunkt kan abs. Afholdenhed jo under visse Tilfælde blive ligefrem kristen Pligt[4] . . .

Den 3^{die} Januar reiser jeg herfra til Lausanne, hvor jeg skal bo hos Honorés[5] Svigermoder, Md. Mercanton. Breve og Aviser, der sendes mig efter den 30te Dec., bedes afsendte efter hendes Adr. Rue du Midi Nr. 4, Lausanne . . .

Med mange Hilsener og Ønsket om en glædelig og velsignet Julefest for mit Hjem forbliver jeg

eders heng. Søn Hans

Brev nr. 5.

Prebarreau 4, Neuchâtel,
Onsdag d. 29. Decbr. 1880.

Kjære Forældre! I længes vist efter at faa lidt at høre om, hvorledes eders Søn har tilbragt Julen i det fjerne Neuchâtel. Uagtet Cand. Wegener, fordi hans Faders Sygdom havde antaget en truende Character, alt for otte Dage siden er reist hjem, har nogen Følelse af Ensomhed dog ikke trykket mig, idet jeg overalt hos de herlige Mennesker, iblandt hvilke jeg lever, har mødt saa megen Velvillie. Juleaften tilbragte jeg hos Bovets; de feirede den aldeles paa Dansk med Julegaas, Juletræ, Julebord etc., og da man her ikke kjender noget til særlige Julepsalmer, sang vi endogsaa: Her komme, Jesu, dine Smaa. Iforvejen havde jeg overværet en Julefest i Hospitalet og i Kirken Søndagsskolens Julefest, altsaa ikke mindre end tre Juletaler samme Dag. Første Juledag tilbragte jeg hos Hr. Bovets Forældre[1] paa deres Eien-

[4] Tydningen usikker.

[5] I brevsamlingen findes et brev, dateret 9/12 1881 fra pastor *Chr. Honoré*, Cronag ved Yverdon, skrevet på ulasteligt dansk. Udover det i brev nr. 6 oplyste vides intet yderligere.

[1] Se brev nr. 2 note 7.

dom Grand Verger – en Mils Vej herfra, hvor der ogsaa holdtes Juleaften, og 2den Juledag besøgte jeg med Hr. Pury[2], Menighedsraadets Formand, Orphelinatet Belmont[3] og overværede en meget vellykket Fest i en talrig Børnekreds. Endelig er jeg iaften af Bovets inviteret til det sjette Juletræ, hvortil er indbudt nogle danske Damer fra Yverdon. I vil saaledes see, at jeg ikke har lidt af Mangel paa Selskab i den kjære Juletid. For de indfødte Sveitsere har Juleaften dog langt fra den Betydning som hjemme. Nytaarsaften har taget dens Plads, og i mange Familier henlægges baade, hvad vi kalder Juletræ og Julegaver til Aarets sidste Dag. – Men for at fortsætte i det givne Spor agter jeg imorgen at besøge Honoré i hans Præstegaard, og Nytaarsdag er jeg inviteret til at deltage i en Studentermiddag, og der er vistnok Fare for, at jeg ikke slipper herfra uden diverse Afskedsmiddage hos Humberts, Godets og Grétillets. Saaledes staar Sagerne i Øieblikket, og jeg haaber, at I har faaet Indtrykket af, at en Juleferie i Neuchâtel slet ikke er at foragte.

Opholdet her i Julen byder naturligvis ogsaa meget paa det Kirkeliges og Religiøses Omraade. Mest er her bleven os budt i Pastor Roberts[4] mageløse Prædiken første Juledag, hvori han gaaende ud fra Texten i Math. 1 udvikler Betydningen af Immanuel – Gud med os, og Guds Gaves – Julegavens Storhed; kjendte de dog Guds Gave? Joh. 4. Pastor Robert er udrustet med en mægtig Personlighed, og der er altid Klarhed, Indhold og Dybde i, hvad han siger, hvad enten han taler efter Forberedelse, eller, hvad ofte skal være Tilfældet, helt improviserer. – Prof. Godet fortalte os i Gaar ved Pastor Naefs Arbeidermøde om en Reise i det hellige Land; han hører til de sjældne Mennesker, der taler lige godt ved enhver Leilighed og til Alle, hans Foredrag er altid præget af Mesteren . . . Pastor Naef gav Foredraget en meget smuk og træffende Anvendelse, idet han sammenlignede Reisen i det Hellige Land med en Reise i den hellige Skrift, som vi alle skulle foretage. For os, der vel aldrig komme til Palæstina, er Skriften det hellige Land.

[2] *Edouard de Pury* var blandt de fremtrædende lægmænd ved frikirkens tilblivelse og medlem af den konstituerende synode. Charles Monvert, anf. værk 255, 300.

[3] Om dette børnehjem har oplysninger ikke kunnet fremskaffes.

[4] Muligvis *Samuel Robert*, det var frikirkens præst i Chézard-Saint Martin 1878–87 og derefter i byen Neuchâtel. Charles Monvert, anf. værk 307, 308.

Ovennævnte Hr. Pury, til hvem jeg i den senere Tid er kommen til at staa i et meget venskabeligt Forhold, har den samme Egen-skab som næsten alle hans Landsmænd, med hvem jeg kommer i Berøring, nemlig et sandt Overmaal af Elskværdighed, der særlig hos ham er forenet med en sjælden Beskedenhed og Hensynsfuldhed. Hans Familie er af gammel Adel, selv er han rig Bankier og som Ældste og Formand i Conseil d'église vistnok anseet for dennes betydeligste læge Medlem. Han har givet mig en Mængde interessante Oplysninger om Menighedens Dannelse og nuværende Tilstand, som det naturligvis bliver for vidtløftigt [at] her at komme nærmere ind paa. Blot vil jeg i Hovedtrækkene skizere Lægelementets Betydning i Kirkestyrelsen, hvad jeg, saa vidt jeg husker, ikke før har gjort [5]. Saavel i Menighedsraadet som i Generalsynoden skal en Lægmand være Formand. Generalsynoden bestaar af alle Frikirkens Præster, de theol. Professorer og pastores emeriti samt tre Lægmand for hver Sognepræst; den sammenkaldes éngang aarlig og udøver i Mellemtiden sin Magt gj. forskjellige staaende Udvalg. Menighedsraadet er sammensat paa lignende Maade; i Neuchâtel, hvor der paa Gr. af det theol. Facultet er saa mange Geistlige, bestaar det af syv Præster og tyve Lægmand. Det er delt i le collège des Anciens og en comité de paroisse, den sidste bestaaende af lutter Lægmand og med Finansvæsenet under sig. De Ældste[s] Raad har særlig Fattigpleie, Sygebesøg og Ordningen af Cultus (Fastsættelse af Tid og Sted etc.) til Opgave. Hver Ældste har i Byen sit Fattigkvarter og forpligter sig til regelmæssige Fattigbesøg, og baade Iveren for saadanne og Godgjørenheden er overordentlig stor. I Purys Kreds, siger saal. Pastor Wittnauer, er der ikke et fattigt Hjem og maaske næppe nogen fattig, som ikke i Julen modtager baade Besøg og Gaver af Pury selv eller hans Kone.

Ovennævnte Sammensætning af Kirke og Menighedsraad viser bedst, hvilken chr. udviklet Lægfolk man har haft at ty til, da Frikirken blev dannet. Men naar man spørger, hvilke Factorer der væsentlig have bidraget til at bibringe Lægmanden saa høj en Grad af christelig Udvikling, da synes det utvivlsomt, næst Folkets ejend. Character, at være baade den fyldigere Religionsundervisning og den daglige Husandagt med Læsning i den hellige

[5] De følgende oplysninger svarer nøje til skildringen hos Charles Monvert, anf. værk 270 ff., cf. om det presbyterianske princip, Pierre Bovet: La séparation de l'église et de l'état dans le canton de Neuchâtel, Neuchâtel 1906, 6 f.

Skrift og Fremsigelse af den frie Bøn, hvorpaa her tidligt lægges saa stor Vægt. Jeg kan ikke rigtig forsoner mig med, at Husandagten er forsvundet saa at sige hjemme, jeg tror bestemt, at derved forsømmes et saare vigtigt Middel til christelig Opdragelse. Jeg er for mit eget Vedkommende groet saaledes sammen med Pastor Wittnauers Husandagt, at det vil være mig et stort Savn snart at skulle give slip paa den og sagtens i en Aarrække paa al Husandagt.

Ja, hermed maa I tage til Takke dennegang, med mange Hilsener og de bedste Ønsker for det nye Aar, som jeg gaar ind i ikke uden Alvor og Ængstelse, forbliver jeg

eders heng. Søn Hans

Brev nr. 6.

Lausanne Pension Mercanton
Rue du midi 4. 16. Jan. 1881
afsendt d. 17. Jan. 1 Eftm.

Kjære Forældre! Til min Overraskelse opdager jeg, at det allerede er den 16. Januar i Dag, og da der saaledes maa være hengaaet næsten tre Uger, siden jeg sidst skrev, tør jeg ej længer opsætte at sende Eder nogle Linier. Tiden gaar med en saadan syvmile Fart for mig, at jeg slet ikke fatter, hvor den bliver af, men jeg er ogsaa helt optaget af Studium og Arbejde og er i alle Maader baade indvortes og udvortes saa lykkelig og tilfreds som nogen-sinde . . .

Men for at begynde med Begyndelsen, vil jeg forlade Øieblikket og min hyggelige Stue med dens flammende Baal og i Mindet gaa tilbage til de sidste Dage af mit Ophold i det kjære Neuchâtel. Onsdag mellem Jul og Nytaar deltog jeg i et saare livligt Selskab hos Bovets, hvortil tvende unge Pensionatsdamer fra Yverdon vare indbudne; om Torsdagen besøgte jeg Honoré i hans Præstegaard i Cronag ved Yverdon. Han modtog mig med den ham ejendommelige Hjertelighed og muntre Lune, der strax virker smittende paa hans Omgivelser. Trods sin ensomme Tilværelse i den næsten øde Præstegaard var han frejdig og glad som altid. – Fredag, Nytaarsaftensdag, kom Hr. Bovet for at invitere mig til at tilbringe Aftenen og Dagene omkring Nytaar med hans Familie paa Grand Verger hos hans Forældre. Jeg indvilgede

naturligvis med Glæde i dette gjæstfri Tilbud og tilbragte nu et Par uforglemmelige Dage paa den lille sveitsiske Herregaard ved Bredden af den skønne Neuchâtellersø. Jeg fik her ret Leilighed til at bemærke den smukke, forunderlig dybe christelige Tone, som gjennemtrænger Familielivet i det franske Schweiz. – Sent paa Aftenen kjørte vi over til Prof. Felix Bovets Eiendom Grand-champ pour attendre le nouvel an, som det hed, med hans Familie. Kl. 10 samledes vi alle til en Agape, – der maaske hellere burde kaldes Vigilie, da selve Maaltidet – The og Brød – kun har liden Betydning – i et Kapel, som han har indrettet paa sin Gaard. Herhen var ogsaa strømmet baade Gaardens og Omegnens Beboere for at tage Del i Nattegudstjenesten, der bestaar i Fællessang, Chorsang, Bøn, Oplæsning af Skriften og Prædiken. Paa Slaget 12 reise alle sig for at synge et Psalmevers passende til Leiligheden, hvorpaa alle knælte ned for at indvie det nye Aar med Bøn. Hele denne Skik er laant fra Herrnhuterne, og Chorsangene med Soloer bleve afsungne til herrnhutiske Melodier, der ere alt andet end skønne og snarere minde om Dandseboderne end om Kirken. Dels dette, dels den Omstændighed, at jeg ei kan tillægge det borgerlige Nytaars Begyndelse saa stor Betydning, gjorde, at jeg ej følte mig saa tiltalt og opbygget deraf som øiensynligt alle andre Tilstedeværende. – Ved Aftengudstjenesten Nytaarsdag i Kapellet paa Grand-champ blev trukket Sedler med Skriftsteder til hver af de Deltagende og deres Venner og Bekjente, igjen en herrnhutisk Skik. I det hele taget har Herrnhuterne havt en ikke ringe Indflydelse paa det religiøse Liv i Canton Neuchâtel, og en Mængde Familier ogsaa af de Fornemste lade deres Børn (Døttre) opdrage i herrnhutiske Pensionsanstalter enten dør eller i Tyskland; et Bevis paa deres Indflydelse er det ogsaa, at deres lille Husandagtsbog benyttes i saa godt som hver Familie, hvor der holdes Husandagt. Deres stille fromme Liv med de mange religiøse Øvelser tiltaler i høj Grad de Opvakte her.

Det havde egentlige været min Hensigt at forlade Neuchâtel den 3de Januar, men af Hensyn til den evang. Alliances Bønne-møder[1] besluttede jeg mig til at blive til den 6te og havde megen

[1] Evangelisk Alliances Bedeuge afholdtes siden 1847 i 2. uge af januar. I Danmark indførtes den – med HFP som en af initiativtagerne – første gang 1884. Niels Bundgaard: Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed, Kbhvn. 1951, 193 (pag. 195 er N. F. Poulsen fejlagtigt for H. F. Poulsen, cf. Elith Olesen: Børn og unge i dansk kirkeliv 96).

Glæde og Opbyggelse af med Menigheden at deltage i dens religiøse Liv, der lægger Beslag paa Aarets første Dage. Disse réunions de prières finder Sted i hvert Sogn i hele Cantonet og samler alle christne med Undtagelse af Darbyisterne[2] af alle Partier og Sector om sig. Det er en smuk Skik, der imidlertid nødvendig maa have en levende Menighed til Forudsætning. Hver Dag har sit Program, og det var i høj Grad oplivende og styrkende, kan jeg sige, at se og høre Statskirkelige, Independentter, Frikirkelige. Metodister, Herrnhuter og Baptister reise sig for at vidne om og bede til den ene Herre, for hvem alle Christne bøie Knæ. – Saa kom Afskeden fra alle de kjære Mennesker, til hvem jeg var traadt i Forhold, det kunde ej være anderledes, end at den fra min Side var ledsaget af et levende Ønske om Gjensyn. Afskeden fra Prof. Godet var i den Grad rørende og gribende, at jeg haaber, den skal have blivende Betydning for hele mit Liv. Alting var nu beredt til min Afreise og Ankomst til Lausanne den 6te Januar; dog det skulde blive anderledes. Jeg tilbragte naturligvis den sidste Aften hos Bovets, og her vilde man ikke lade mig have Ro, før jeg havde lovet at aflægge et Besøg i Bern, hvor det religiøse Liv i Aarets første Uge efter Sigende skulde være meget intensivt og plejede at hidkalde en Mængde Mennesker fra hele Cantonet. Jeg pakkede da min Kuffert om Natten, expederede om Morgen[en] et Telegram til Madame Mercanton og begav mig paa Reisen til Bern med et Anbefalingsbrev i Lommen til Hr. Bovets Fætter[3].

[2] Darbyisterne eller Plymouth-brødrene, et radikalt independentisk samfund, stiftet i England 1828, havde fået betydeligt tilhold i Schweiz, efter at stifteren, *John Nelson Darby*, 1801–82, havde virket i de fransktalende kantonen 1838–40. W. Hadorn: *Geschichte des Pietismus in den schweizerischen reformierten Kirchen*, 434, 445, 447. J. Cart, anf. værk III, 1 337 ff. Léon Maury, anf. værk II 264 ff.

[3] *Arnold Bovet*, 1843–1903 (søn af Philippe Bovet, se brev nr. 2 note 7) var en fremtrædende schweizisk vækkelses- og helliggørelsesprædikant, præget af Keswick-ånden og med nær tilknytning til helbredelsesanstalterne Männedorf (hvor han selv var blevet hjulpet som barn for en ondartet knælidelse, der havde truet med at gøre ham invalid) og Hauptweil, hvis leder, O. Stockmayer, var hans nære ven. A. B. var især kendt som medstifter af Det blå Kors (se brev nr. 4 note 3) og europæisk berejst afholdssagittor. Under et besøg i Kbhvn. 1895 inspirerede han overbibliotekar H. O. Lange til oprettelse af den danske afdeling af Det blå Kors. Pierre Dieterlen: *Arnold Bovet, sa vie, son œuvre*, Neuchâtel 1904, August Langmesser: *Arnold Bovet. Sein Leben und sein Wirken*. Basel 1906. På dansk: *Johanne Vahl Blauenfeldt: Arnold Bovet*, Kbhvn. 1924. N. Juhl (red.): *Blaa Kors i Danmark i de første 25 Aar*, Kbhvn. 1920, 6.

Præst i den derværende Frikirke[4]. Det lykkedes mig først at træffe ham den næste Dag, men han inviterede mig strax til at opslaa min Bopæl hos sig, og jeg tilbragte nu trede herlige Dage i hans hyggelige Præstebolig, hvis gennemførte christelige Hus-ordning og Familieliv aldrig gaar mig af Minde. Kristus og hans Ord var Kilden, den evig unge Kilde, hvorom vi samledes Morgen og Aften, men ogsaa til forskjellige Tider om Dagen, for gennem den glødende Bøn at hente Næring for Sjælen, styrke Troen og levendegjøre Kjærligheden. O hvilken Tro, hvilken Glæde, hvilken Freidighed. – Alt til Guds Ære var Maximen, der beherskede og gennemtrængte dette velsignede Hjem. Men det er forresten kun Udslag af, hvad der overalt gjør sig gjældende hernede, dette nemlig, at hvor der er Liv, dér er der ogsaa Bekjendelse. Har man Livet, da skjuler man det ikke for selv at nyde godt af det, men lader det skinne og straae ogsaa for sine Omgivelser. – Hvad det religiøse Liv i Byen angaar, kom jeg forsaavidt post festum, som de to egentlige Forsamlingsdage vare forbi. Dog afholdtes hver Morgen Bedemøde (*alliance évangélique*) i Frikirkens Capel og hver Aften en *réunion d'évangélisation* i den store franske Kirke, hvor henved to tusind Mennesker daglig strømmede sammen. Disse Aftenmøder havde udelukkende Opvækkelse til Formaal. Hensigten med dem er at vække Liv i de døde Masser, og det er utvivlsomt, at mange Sjæle her blive vakte. Der holdtes gjerne tre Prædikener afbrudt af Chorsang eller Menighedssang. Pastor Stockmeyer, hvem jeg i Efteraaret hørte i Neuchâtel, var tilstede, og jeg fik her et bedre Indtryk af ham. Det er en from Præst, der skal have bragt mange Sjæle til at tage den afgjørende Beslutning. – Jeg tilføjer endnu blot, at baade Bedemødet og Aftengudstjenesten afholdtes paa tysk, den franske Menighed er kun lille. Pastor Bovet taler forresten lige godt begge Sprog, hvad jeg havde Leilighed til at erfare i en *réunion de tempérance*, som han ledede paa Tydsk, ja endog Schweizertydsk taler han som Indfødte. Afholdenhedsselskabet[5] virker ogsaa her til Velsig-

[4] Frikirken i Bern var stiftet 1831 efter forfølgelse af de vakte fra både myndighedernes og befolkningens side. En blot tilnærmelsesvis tilslutning som i de fransktalende kantoner fik den dog aldrig, og den svækkedes yderligere ved at blive opdelt i en tysk- og en fransksproget menighed. Arnold Bovet var præst her 1875–1903. W. Hadorn: *Kirchengeschichte der reformierten Schweiz* 269.

[5] Der hentydes formodentlig til Det blå Kors.

nelse; i Løbet af et Par Aar ere over tyve Drankere blevne omvendte; det var rørende at se, hvor faderligt og kjærligt den unge Præst tog sig af disse stakkels Mennesker baade under Mødet, hvor han talte et Par Ord med hver enkelt, og naar vi gik sammen paa Gaden, hændte det ofte, at han pludselig standsede for at tale et hjerteligt og freidigt Ord med en af sine Convertiter, der jo selvfølgelig for største Delen endnu bærer Lastens Mærke. Første Gang blev jeg i ikke ringe Grad forbavset, da jeg saa ham standse en saadan ren Lazaron at se til, trykke ham i Haanden med de Ord: hvorledes gaar det, Ven; frisk Mod, hold ud, vær ikke forsagt, slip ikke det gode Forsæt etc. Hvem var dog det? spurgte jeg. En af mine Drankere, var Svaret; han har meldt sig for fjorten Dage siden – han er endnu svag, og saa svag, engang er han allerede falden tilbage, men jeg haaber med Guds Hjælp, at det skal gaa.

Om Søndagen blev Præstegaarden omdannet til Søndagsskole, smaa Bænke blev opstillede rundt om i Stuerne, og snart fyldtes disse af Børn i alle Aldre, der undervistes af en halv Snes Lærere og Lærerinder fra Byen – d.v.s. opvakte Mænd og Kvinder, de fleste havde kuns den Dannelse, Kristendommen giver.

Mandag Morgen tog jeg Afsked med mine gæstfrie Præstefolk og forlode det ellers kolde og temmelig uhyggelige Bern for i det skønneste Veir med Varme og straalende Solskin at holde mit Indtog i Lausanne. Desværre bragte jeg Kulden med mig fra Bern, og allerede den næste Dag havde vi la bise[6] . . .

Med mange kjærlige Hilsener fra eders hengivne Søn

Hans

Brev nr. 7.

Lausanne, Tirsdag d. 1. Febr.

1881

I en aarle Morgenstund nedskriver jeg nogle Linier om Lausanne og min Opfattelse af Forholdene her. Dog først et Par Ord angaaende Herrnhuterne – les frères moraves – som de kaldes her. De er i Cant. Neuchâtel saa temmelig udbredte og have mindst en halv Snes smaa Samfund spredte over hele Cantonet, især i

[6] Nordenvinden.

Uhrmageregnen omkring Locle og Chaux-de-Fonds og mindst een stor Pensionsanstalt Mont-Mirail[1] et par lieues Nord for Neuchâtel; denne, som jeg besøgte før Julen, optager henved to hundrede unge Piger af den velstaaende Klasse – de betale, tror jeg, 1200 Fr. for Pension aarlig – ikke alene fra Schweitz, men ogsaa fra Tydskland, England og de skandinaviske Lande. Anstalten har sin egen Præst, sin Direktør og et stort Antal Lærerinder; alt Arbeide udføres paa herrnhutisk Vis af forskellige Brødre; der er baade Skomagere, Skrædere, Snedkere, Gartnere, Portnere etc., som alle ere Brødre, og hvoraf nogle have fast Ophold, medens andre skifte og gaa fra Station til Station; jeg traf en Landsmand fra Horsensegnen, der saaledes var tjenende Broder; han kunde ikke længer tale Dansk, men forstaar mig meget vel; han havde bl.a. været hos Eskimoerne i Labrador og for Resten opholdt sig ved forskj. tyske Stationer. Men jeg kommer bort fra, hvad jeg vilde fortælle, nemlig at disse herrnhutiske Menigheder for en stor Del ere meget gamle og ældre end Pensionsanstalten, hvis Oprindelse gaar mere end hundrede Aar tilbage i Tiden. Det forholder sig ganske vist saa, som Fader formoder, at de have været et Ferment for det religiøse Liv i Canton N. og et søgt Tilholdssted for mange fromme Sjæle. Hele den kvindelige Side af Familien Bovet, en af de mest ansete i N., har faaet sin Opdragelse paa Mont Mirail, og det er saare almindeligt at sende de unge Piger dertil eller til de aldeles lignende herrnhutiske Anstalter i Tydskland.

Menighedslivet i Lausanne frembyder stor Interesse for mig baade i sin Lighed og sin Forskjel fra de religiøse Tilstande i Neuchâtel. Frikirken har et afgjort presbyteriansk Præg med endnu stærkere fremtrædende Lægelement. Den er i én Henseende meget fri og taaler betydelige Divergenser i sin Midte, i en anden mere eksklusiv end K. i Neuchâtel, idet den fordrer en Bekjendelse aflagt af dem, der ønske at optages som Medlemmer og staar i

[1] Godset Montmirail ved Neuchâtellersøen tilhørte i 1700-tallet den adelige familie von Wattenwyl, der gennem grev Zinzendorfs ungdomsven og trosfælle Friedrich von Wattenwyl (Wattewille) havde nær forbindelse med herrnhuterne; 1754 testamenterede Friedrichs ældre bror, baron Nikolas von Wattenwyl godset til Brødremenigheden, som senere indrettede det til »opdragelseshjem» for unge piger. Siden da var Montmirail et centrum for herrnhutisk udfoldelse i Schweiz. Paul Wernle: *Der schweizerische Protestantismus im XVIII. Jahrhundert I*, 361 ff., 413 f. Erich Beyreuther: *Zinzendorf und die Christenheit 1732-1760*, Marburg 1961, 203, 281. RGG³ IV, 1124.

temmelig skarp Modsætning til Statskirken[2]. Den tæller forholdsvis langt færre Medlemmer end église indépédante i N., i Lausanne f.Ex. kun 800, hvilket naturligvis har sin Grund i den nævnte puristiske Tendens, men ogsaa i, at Grunden til Udtrædelsen i 1845[3] aldrig er bleven ret forstaaet af Folket selv. Motiverne for denne var de utaaelige Baand og Indskrænkninger, som det radikale og i Virkeligheden antireligiøse Parti, der ved en Revolution i Febr. 45 havde tilrevet sig Magten, lagde paa Præsterne og religionens Frihed i det Hele, for derved at kvæle den stigende religiøse Bevægelse i Folket. Da var det, at 190 Præster – d.v.s. alle Cantonets Præster med Undtagelse af 40 – forsamlede sig i Lausanne og efter to Dages Forhandling indgav deres Dimission. Kun ved extraordinære Midler, Indkaldelse af fremmede Præster og fremskyndede Præstevielser endog af theol. Studenter lykkedes det Regjeringen at holde Nationalkirken oppe. Jeg har med Grundighed studeret Frikirkens Historie, og jeg kunde nok have Lyst til efter min Hjemkomst at skrive noget derom enten i et Tidsskrift eller som selvstændig mindre Bog[4]. Historien er overmaade interessant, og der kunde jo uden Vanskelighed til den knyttes nogle Meddelelser om Forholdene i Genf og Neuchâtel, i hvis Frikirkens Historie jeg da for Resten ogsaa er ret vel bevandret.

Frikirken her i Waadtlandet har henimod 50 Menigheder betjent af 45 Præster – i Lausanne er der 4 Præster – foruden af en Del saakaldte Evangelister α : Reisepræster for de smaa Hobe $\epsilon\nu$ $\delta\iota\alpha\sigma\pi\omicron\rho\alpha$. Deres Budget beløber sig til omtr. 200.000 Fr. aarlig – Kirkeraadet i Lausanne, valgt af Generalforsamlingen, er sammensat paa samme Maade som i Neuchâtel, men har ved Siden af sig et helt Apparat af saakaldte Commissioner, saaledes en særegen 1) Evangelisationscommission for Lausanne og Omegn, en 2) Skolekommission for Frikirkens to Skoler, 3) et Diaconat med Diakoner og Diakonisser til Fattig- og Sygepleje og en 4) Sangkommission.

Om Søndagen afholdes tre ugentlige Gudstjenester foruden en Børnegudstjeneste og en réunion à l'édification mutuelle, der

[2] Disse forhold kommer HFP nærmere ind på i brev nr. 8. Se dertil note 2.

[3] Det rette årstal for frikirkens oprettelse er 1847.

[4] Dette er, så vidt vides, ikke sket, måske fordi HFP efter hjemkomsten erfarede, at prof. Fredrik Nielsen arbejdede på et værk om emnet, Statskirke og Frikirke, der udkom 1883.

frembyder overordentlig Interesse, fordi Lægmænd her efter en stor Maalestok tage Ordet for at vidne og bede; det er en overmaade opbyggelig Sammenkomst, som jeg har stor Glæde af at deltage i. Nadveren uddeles hver Søndag ved Gudstjenesten og i den omtalte réunion hveranden Søndag. Elementerne bliver bragt hver enkelt paa hans Plads, og da der forleden ogsaa blev budt mig, tog jeg ikke i Betænkning at tage derimod, saa meget mere som jeg føler mig fuldstændig som hjemme i denne i Sandhed levende Menighed, hvori Ordet og Vidnesbyrdet med Bønnen lyder og forkyndes i Aandens hele Overbevisning og Kraft.

Det er en Selvfølge, at man ogsaa ellers i Ugens Løb samles om Ordet; her er baade Bedemøder om Aftenen, en Ugedagsgudstjeneste, der omtr. svarer til en Bibellæsning hjemme, og forskellige Bibelklasser, hvori mindre Kredse samles for at høre Skriften udlagt af en Præst eller Professor. I vil forstaa, at der saaledes er meget nyt for mig i Lausanne og meget Udbytte at indvinde. Imorgen afholdes et Evangelistmøde, hvortil jeg er indbudt, og om Aftenen skal der foretages Consecration i Frikirkens Capel.

Ogsaa Fakultetets Forelæsninger har jeg Glæde af at høre; mine Formiddagstimer medgaa gjerne hertil. Den Professor, til hvem jeg staar i nærmest Forhold, og hvis Forelæsninger tiltale mig mest, er Prof. Porret[5]. Han læser over Homiletik og 1. Cor. Br. og er i Besiddelse af en Overbevisningens Varme og Kraft, der strax fængsler Tilhørerne. Han er vist næppe 40 Aar gammel, er Discipel af Godet, men paavirket af den yngre tübingske Skole, hvis Hovedrepræsentant som bekjendt var den ansete Prof. Beck[6]. Det er især i sin homiletiske Forelæsning, at han lægger sin Personlighed og dybe religiøse Erfaring for Dagen. Men ogsaa Exegesen bærer samme Mærke og vidner om grundig Lærdom og stor Selvstændighed. – Stor Klarhed, omfattende Lærdom og systematisk Sands udmærker Prof. Bovons[7] Forelæsning over nytestamentlig Theologi og videnskabelig Grundighed og Præcision Prof. Gau-

[5] *Charles Porret*, 1845–1925, professor i NT ved den frie præsteskole i Lausanne 1873–1918. Centenaire de la faculté de théologie de l'église libre du Canton de Vaud (1847–1947) 143.

[6] *Johann Tobias Beck*, 1804–78, professor i Basel 1836–43, i Tübingen 1843–78. Beck havde som ortodoks luthersk skrifteolog rod i württembergsk pietisme, var i årevis stærkt søgt af teologiske studerende, også fra udlandet, og var tillige en højt skattet vækkelsesprædikant. RGG³ I 953 f.

[7] *Jules Bovon*, 1852–1904, prof. ved den frie præsteskole i Lausanne 1880–1904. Centenaire etc. 143 f.

tiers[8] Forelæsninger over Esaias. Han er Discipel af Delitz[9] i Leipzig.

Men nu maa jeg slutte for dennegang med de bedste Hilsener til alle i Hjemmet . . .

Eders heng. Søn Hans

P.S. Her som N. møder jeg megen Velvillie og kommer jævnlig i Prof. Porrets og forskj. Præsters Familier.

Brev nr. 8.

Lausanne d. 16de Febr. 1881.

Kjære Forældre! . . . Jeg er meget tilfreds med Udbyttet af mit Ophold her, men føler, at jeg nu har set tilstrækkeligt, og at netop derfor det rette Tidspunkt er kommen for at flytte til Genf, hvor Forholdene ikke blot see noget anderledes ud, men skulle være aldeles forskellige fra de herværende efter de Oplysninger, jeg har indhentet. Det er forunderligt, hvorledes disse tre smaa Nabo-kantoner hver har givet sig sit Særpræg i politisk og religiøs Henseende. Om end de som franske holde sammen mod de tyske Cantoner – de franske Schweitzere détestent les Suisses Allemandes, sige de selv – hersker der indbyrdes mellem dem en kun slet fordulgt Jalousi mindre paa det religiøse Omraade naturligvis end paa det politiske og især det sociale. Det gaar saa vidt, at man ej kan tale godt om det ene Canton for Beboerne i det andet uden at møde den heftigste Modsigelse. Jeg har saaledes her brudt mangan Landse til Ære for Neuchâtel og Forholdene dér, men rigtignok kun faaet Utak til Løn. Denne Skinsyge, hvorover jeg i Førstningen var meget overrasket, da jeg troede, at de Franske vare nødte til at staa paa venlig Fod indbyrdes for at kunne gjøre fælles Modstand mod de langt talrigere Tydskere, er naturligvis en nødvendig Følge af Føderalismen, der gjør hvert Canton til en egen lille næsten uafhængig Stat, der netop paa Grund af sin Lidenhed er nødt til at vende en Front mod sine Naboer for at gjøre sig gjældende. Jalousien har forresten, efter hvad man for-

[8] *Lucien Gautier*, 1850–1924, prof. ved den frie præsteskole i Lausanne 1877–98. Centenaire etc. 143.

[9] *Franz Delitzsch*, 1813–1890, beklædte professorater i Rostock, Erlangen og Leipzig (sidstnævnte sted 1867–90), ret konservativ bibelforsker. RGG³ II 74.

sikrer, ingen Indflydelse paa den før omtalte smukke Følelse overfor Tydskerne; mod disse holde de sammen alle som én Mand, og i en Samtale med en Vaudoiser at kalde Schweizertydskerne for dennes Landsmænd er en Grovhed, der ikke lettelig tilgives. Maaske Forholdene her dog er lidt værre end andensteds; thi Hadet har sikkert for en Del sin Kilde i, at Cant. de Vaud lige til 1799 ej var selvstændig Canton, men beherskedes fra Bern, hvis næsten forhadte Herredømme nævnte Aar tilintetgjordes ved en Revolution.

Den lille Indicateur, jeg sendte hjem forleden[1], vil give Fader nogen Orientering i Menighedens indre Ordning. Frikirkens Forfatning er, om ej helt i Principet, saa i Virkeligheden fuldstændig presbyteriansk. Man har nemlig i Principet paa flere Punkter ej vovet at gjøre Skridtet fuldt ud, men de Huller og vage Bestemmelser, der hist og her findes i Constitutionerne, ere udbedrede og skærpede af hver enkelt Menighed, der ifølge de presbyterianske Principer som en lille église for sig har store Rettigheder og paa en stort Omraade næsten er ganske uafhængig af Fællessynoden. Dette gjælder saaledes Spørgsmaalet, der her alm. benævnes med ét Ord Multitudinisme. Statskirken er som alle andre Statsk. multitudinistisk (o: Massekirke). Den første Synode i Frikirken kunde ej blive enig om at erklære denne for antimultitudinistisk[2]. Følgelig blev Betingelserne for Optagelse i Frikirken affattede i vage og ubestemte Udtryk. Constitutionen er principielt, som det

[1] Findes ikke sammen med brevene og kan derfor ikke identificeres.

[2] Problemstillingen multitudinisme – antimultitudinisme var allerede aktuel under brydningerne i Genève fra ca 1820, men rejstes med fuld styrke af Alexandre Vinet, hvis skelsættende indsats både som vækkelsesteolog og skaber af et markant kirkesyn ejendommeligt nok ikke berøres af HFP, og diskuteredes hektisk i forbindelse med frikirkedannelserne i Lausanne og Neuchâtel. Bl. a. belært af erfaringerne fra Lausanne, hvor frikirken gjorde en personlig bekendelse til optagelsesbetingelse og derved afskar sig fra bred tilslutning, erklærede frikirken i Neuchâtel sig for multitudinistisk og opnåede derved langt større breddevirkning. E. Bloesch: *Geschichte der schweizerisch-reformierten Kirchen* II 303 ff., Léon Maury: *Le réveil religieux dans l'église réformée a Genève et en France* II 257 ff., J. Cart: *Histoire du mouvement religieux et ecclésiastique dans le Canton de Vaud* III,1 100 ff., III,2 318, 445 ff., 469 f., 539 f., Charles Monvert, *anf. værk* 75 ff., 229, 268 ff., Pierre Bovet: *La separation de l'église et de l'état dans le canton de Neuchâtel* 5, 7 f. Væsentlige indlæg i denne debat var Alexandre Vinet: *Essai sur la manifestation des convictions religieuses et sur la séparation de l'église et de l'état*, Paris 1842, samme: *Liberté religieuse et questions ecclésiastiques*, Paris 1854 (posthum artikel-samling) og Frédéric Godet: *Le multitudinisme national justifié par l'Écriture sainte et l'histoire*, Neuchâtel 1861.

hedder, semi-multitudinistisk – *men i Virkeligheden* staar Frikirken skarpt som une église des professants[3]. Dette Exempel, der forekommer mig ret interessant, kan tjene som instar omnium for flere andre. Lægelementet træder som omtalt i mit sidste Brev stærkere og mere dominerende frem end i Neuchâtel, og et andet presbyteriansk Punkt i Constitutionen er Bestemmelserne om Kirketugten, der naturligvis især ere udførlige for de kirkelige Embeders Vedk. (Præster – Evangelister – Ældste – Diakoner og Diakonisser), men hvoraf flere ere udstrakte til at gjælde ogsaa for Medlemmerne i Almindelighed. Charakteristisk er det, at Ingen kan udelukkes fra Nadverbordet, thi Principet er, at enhver – Medlem eller ikke Medlem af Menigheden – nyder Nadveren frit og paa eget Ansvar. Derimod kan han [vel indtil videre udelukkes][4] o: ophøre at betragtes som Medlem af Menigheden . . .

Venlig Hilsen til alle fra eders heng.

Hans

Brev nr. 9.

Geneve Route de Carouge 41
chez Mr. Delarue.
Lærdag 26de Febr. 1881.

Kjære Forældre! Uagtet jeg intet Brev har faaet fra Eder, kan jeg ikke modstaa Lysten til at sende Eder nogle Linier for at fortælle, hvor godt jeg har det . . . Familien Delarue[1] er en ægte genfisk Borgerfamilie, hvis Medlemmer overgaa sig selv i Elskværdighed mod mig og gjøre alt for, at Opholdet kan være mig behageligt; i saa Henseende kunde jeg ej have truffet et heldigere

[3] I et referat af konstitutionsudkastet hedder det om den omstridte art. 5, at den »exprime la largeur de ses principes quant à l'introduction de nouveaux membres et son opposition aux systèmes qui, de près ou de loin, font intervenir l'homme dans l'appréciation des secrets des cœurs, dont Dieu s'est réservé la connaissance.« J. Cart, anf. værk III,2 454. På den stiftende synode gav artiklen anledning til langstrakt debat, men konstitutionens endelig form er ikke meddelt i anførte værk. Det hedder p. 540: »Cette constitution, si nous examinons l'idée de l'église en elle-même, pose d'entrée le fait de la profession individuelle; l'église libre est donc une église de professants«, og p. 541 indrømmes, at frikirkens praksis præges af semi-multitudinisme.

[4] Tydningen usikker.

[1] Oplysninger om værtsfolkene fattes.

Valg. Fra Madame Mercanton fik jeg anbefaling til Mr. Fermaud [2], Sekretær for l'union chrétienne internationale (den chr. Ynglingeforening), hvis Hovedkvarter er her [3]. Jeg kunde ej være bleven anbefalet til nogen bedre; thi Ingen er maaske som han inde i Alt, hvad vedrører den religiøse Bevægelse og de rel. Forhold i Genf. Igjennem ham er jeg kommen i Forhold til en Mængde Mennesker, baade Præster og Lægfolk, af hvem jeg faar alle ønskelige Oplysninger. Først et Par Ord om Ynglingeforeningen, for hvis Virksomhed jeg alt i Neuchâtel fik Interesse. Disse Foreninger udgjøre alt nu et Næt, der omspænder den hele Verden (ogsaa i Khv. er en Forening med Stein [4] som Formand) og have utvivlsomt ligesom Søndagsskolerne en stor Fremtid for sig. Dens Hovedopgave er naturligvis at samle den confirmerede Ungdom og ved ugentlige Aftenmøder og Bedemøder fremme og bevare det fra Barndommen overleverede religiøse Liv, beskytte den mod alle Fristelser og ved det indbyrdes Bekjendtskab og Venskab støtte i Raad og Daad. Næsten alle Ynglingeforeninger corresponderer med Centralbureauet i Genf, og netop i disse Dage vil et nyt betydningsfuldt Skridt knytte dem nøjere sammen. Ethvert ungt Menneske vil nemlig fra nu af, naar han forlader sit Fædreland, gennem Hovedkvarteret her – uanset om han er Medlem af en Forening eller ej – kunne faa en Anbefalingsskrivelse

[2] *Charles Fermaud*, 1855–1937, oprindelig bankmand (og oberstløjtnant), blev 1878 – 23 år gammel – den første præsident for The World's Committee of YMCAs, men overgik allerede året efter til generalsekretærposten for KFUMSs Verdensforbund, en stilling han bestred med stor dygtighed til 1912. Clarence Prouty Shedd: *History of The World's Alliance of Young Men's Christian Associations*, London 1955, 83, 213 m. fl. st. Om hans livslange venskab med HFP og hans betydning for dansk KFUM se Elith Olesen: *Børn og unge i dansk kirkeliv* 97 f., 286 ff.

[3] KFUM i Genève var stiftet 1847 på initiativ af Henry Dunant, kendt som ophavsmanden til Røde Kors. Det var også Dunant, der tog initiativet til den første internationale KFUM-konference, afholdt i Paris 1855, hvor KFUMs Verdensforbund blev til. Sin endelige form fik Verdensforbundet på konferencen i Genève 1878, hvor en verdensbestyrelse blev nedsat, et kontor etableret og et generalsekretærembede stillet i udsigt (se note 2). C. P. Shedd, *anf. værk* 82 ff., 103 ff., 213 ff.

[4] Oplysningen er fejlagtig, men forstæelig. Pastor *Harald Stein* var 1879–86 formand for Kbhvns Indre Mission, der havde sendt en observatør til KFUMs verdenskonference i Genève 1878. Københavns KFUM blev stiftet samme efterår i nær tilknytning til hovedstadsmissionen, men med et medlem af dennes bestyrelse, pastor *Vilh. Schousboe* som første formand. Den pågældende passus i brevet synes at bekræfte, at HFP først af Fermaud blev underrettet om, at der eksisterede KFUM i Danmark.

til den Byes Ynglingeforening, hvor han agter sig hen. Han vil da strax være sikker paa at træffe *Venner* og gode christelige Mennesker, der ville tage sig af ham, vise ham tilrette, om muligt skaffe ham Logi etc. etc.[5], selvom han ej forud kjender en eneste af dem. Ogsaa for vort lille Land vil dette faa Betydning – hvor mangt et ungt Menneske, der drager ud i det Fremmede til Europa eller Amerika (det er især Amerika, Sagen gjælder) vil ikke paa nogen Maade forskaanes for at falde for Fristelse. Correspondancen, der maa gaa forud, indledes naturligvis fra en Ynglingeforening i Vedkommendes Hjem og gaar som sagt over Genf. Jeg har lovet at forhandle nærmere med Pastor Stein om denne Sag, og eventuelt bliver jeg en af Correspondenterne for Danmarks Vedkommende[6]. Der maa naturligvis, for at det kan komme til alm. Kundskab, averteres derom hjemme som her, i Aviser og rel. Ugeblade.

Denne lille Sag er kun et enkelt Led i Rækken, men dog samtidig et Tegn paa, med hvilken Energi og Interesse man her søger at fremme alt, der vedrører chr. Kjærlighedsgjerning. Det er en Bankfuldmægtig[7], der naturligvis aldeles gratis paatager sig den sandsynligvis uhyre Correspondance, dette vil medføre. Det bliver en Art christelig Frimureri, om hvis Resultater man her og det vistnok med Rette gør sig store Forventninger.

I hvilket Omfang Velgjørenhed, og hvad derhen hører, er udviklet i Genf, ville I kunne gøre Eder et Begreb om, naar jeg meddeler Eder det Faktum, at Genf har ej mindre end 250 Velgjørenhedsselskaber, heri ikke indbefattet de egtl. religiøse som Bibel- og Traktat-, Missions- og Evangelisations-, Søndagsskole-etc. etc. Selskaber. Den er Centrum for fransk Mission og for Evangelisation af de katolske Lande, der i de senere Aar har taget et mægtigt Opsving for Frankrigs Vedkommende[8].

[5] Denne ordning var, ialtfald for medlemmers vedkommende, allerede indføjet i et tillæg til KFUMs Verdensforbunds *Pariser-basis* af 1855: »... la Conférence propose également ... 2. De donner à leurs membres en voyage une carte de sociétaire par laquelle ils jouiront dans chacune des Unions de tous les privilèges des membres et seront recommandés à leur bienveillance personnelles». C. P. Shedd, anf. værk 132.

[6] Først i foråret 1883, da HFP var blevet opfordret til at redigere et kvartals-tillæg til Almindelig Kirketidende under navnet Ynglingeforeningstidende, genoptog han forbindelsen med Fermaud. Elith Olesen, anf. værk 94 ff.

[7] Trods den ejendommelige udtryksmåde må det være Ch. Fermaud, der hentydes til.

[8] Eugène Mittendorf: *Les Institutions genevoises, leur origine, leur développement et leur état actuel*, Genève 1888.

En Mængde Evangelisationsposter ere spredte rundt om i Landet, og der kommer stadig de bedste Efterretninger fra dem om, hvor gunstigt Evangelisk Forkyndelse bliver modtaget – der synes endelig at være aabnet det en Dør i Frankrig. – Andre Selskaber har sat sig Evangelisation af de lavere Folkeklasser her i Byen til Opgave, og hver Aften i Ugen gives i Sale med umiddelbar Adgang fra Gaden saakaldte »conférences populaires sur l'évangile«. Et saadant Møde varer en Time og kalder ofte en talrig Forsamling ind fra Gaden. I Almindelighed taler tre forskellige – sædvanlig Lægfolk og theol. Studenter – over en forud opgiven Text, der udlægges saa jævnt og enfoldigt som muligt. Hver maa kun tale 10 Min. ad Gangen, den øvrige Tid udfyldes af Sang. Vilde man regne Tallet paa Selskaber med religiøse Formaal med til forannævnte, vilde man sikkert faa en Sum, der næppe vilde understige i Alt c. 400 Velgjørenhedsselskaber, – det er meget for en By med kun 51.000 Indb.

Jeg har endnu ikke haft Leilighed til at høre Forelæsninger, da der f.T. afholdes Foraarsexamen, hvilket det jo imidlertid ogsaa har sin Interesse at overvære. Forelæsningerne begynde om en otte Dages Tid.

Genf er fortrinligt udrustet med Prædikanter og skal for Tiden i saa Henseende overgaa Paris. Den mest bekjendte Taler af fransk Skole er Pastor Coulin[9], hos hvem jeg skal introduceres imorgen af Fermaud, hvis Onkel han er. Noget mindre bekjendt, men paa sin Vis maaske (om end paa helt anden Maade) større Prædikanter ere Præsterne Tophel[10], Perrelet[11] og Prof. Barde[12], tillige den betydeligste af Professorerne ved det frie Fakultet; han prædiker hver Søndag. – Tophel er udgaaet fra Becks Skole i Tübingen og er dennes Discipel i god Betydning. Jævn og ligefrem i sin Behandling af Texten gaar han altid til Bunds i denne, og hans

[9] Måske *Franck Coulin*, der er nævnt et par gange i forbindelse med KFUM-konferencen i Genève 1878, C. P. Shedd, anf. værk 161, 224, men nærmere oplysninger fattes.

[10] *Gustave Tophel*, 1839–1917, præst i Genève-frikirken 1873–95, præsident for KFUMs verdensbestyrelse 1880–95, regnedes for en fremragende prædikant (RGG³ II, 777) og udgav adskillige bibelstudier. *L'église évangélique libre de Genève* 1849–1949, 52. C. P. Shedd, anf. værk 239 m. fl. st.

[11] Paul-Aimé Perrelet var præst i Genève-frikirken 1877–94. *L'église libre de Genève* 1849–1949, 52.

[12] *Edouard Barde*, 1836–1904, præst og professor i Genève, præsident for KFUMs verdensbestyrelse 1895–1904. RGG³ II 777, C. P. Shedd, anf. værk 724.

Prædiken indeholder, men paa den jævne Maade og saa at sige, uden at man mærker det, en Rígd. af dybe og originale Tanker. Han afviger fra alle andre franske Prædikanter, jeg har hørt, ved sin næsten fuldkomne Mangel paa Gestikulation og Deklamation samt den mærkelige Ro og Fasthed, hvormed han taler, og hvorved han saa at sige tvinger sine Tilhørere til Opmærksomhed, og saalænge han taler, udøver et aandeligt Herredømme over dem med eller mod deres Villie.

Først imogen vil jeg faa Leilighed til at høre Coulin og Perrelet. Barde taler hver Søndag i sin Søndagsskole. Jeg har, saavidt jeg mindes, alt før omtalt den Betydning og Udvikling, Søndagsskolen har i det franske Sveitz, hvor saa at sige ingen Commune er uden Børnegudstjeneste. Men intet andet Sted har Søndagsskolegjerningen et Omfang som her i Genf. Det er notorisk godtgjort, at 9/10 – ni tiende Dele – af Stadens samtlige Børn af evangeliske Forældre søge til Søndagsskolerne. Selv ligegyldige og vantro Forældre af *alle Klasser* rige saavel som fattige sende deres Børn til Søndagsskolerne, hvoraf der existerer mellem 50 og hundrede. Ja, det skal være et Factum, at Børn af fritænkeriske Forældre i Reglen søge de mest udpræget evangeliske Søndagsskoler, enten Frikirkens eller Metodisternes. –

Se saa! nu maa I tage til Takke for denne Gang. Med mange hjertelige Hilsener til Eder og Alle derhjemme fra Eders heng. Søn

Hans

Brev nr. 10.

Geneve, Route de Carouge 41,
den 11. Marts Aften.

Kjære Forældre! Tak for eders Breve, de have som sædvanlig i denne Tid været 7 Dage undervejs, men vare mig saare velkomne, da jeg saa smaat gik og længtes efter at høre lidt hjemme-fra . . .

Lørdag 12/3 Morgen. – Jeg behøver ikke at fortælle, at Genf er en saare mærkelig By, der ej undlader at gjøre et dybt Indtryk paa den Fremmede, der først betages af dens henrivende Beliggenhed . . . I en af Gyderne viser man endnu Calvins Hus, ogsaa uden dette vilde Theologen hurtigt være paa det Rene med, at det gamle Genf er den store Reformators Stad – saaledes har den

seet ud, mørk, stille, strengt højtidelig (austère), men fremfor alt prunkløs og tarvelig indtil Yderlighed.

I lange Tider har jo Genf været det bekjendte Samlingssted for fordrevne Lærde og politiske Flygtninge, saa at sige et Knudepunkt i Europa for alskens aandelige Bevægelser. Det er saa langt fra, at Genferen føler sig generet af disse Fremmede, han er stolt af at kunne byde dem en Tilflugt og aabner dem gjæstfrit baade Stad og Hjem. Han er stolt som ingen anden Sveitzer over sit lille Land (Canton), dets Uafhængighed, dets Historie og Betydning i Verden. Han føler sig som genfisk Borger, og det er i denne Følelse, han efter faa Aars Forløb rækker den fremmede Flygtning den attraaede Borgerret og fra da af betragter ham som Landsmand. Det er i vor egen Interesse, at vi beskytte disse Mennesker, siger Genferen, thi det er et Factum, at det er fra saadanne, at vore bedste Borgere og bedste Familier ere udgaaede; de blive snart anderledes og opgive deres samfundsskadelige Theorier i vore Omgivelser. – Denne Genferens medfødte Nationalstolthed bringer ham til at nære dyb Respekt og Beundring for enhver Nation, der forsvaret sin Uafhængighed, og intet andet Sted i Europa møder den Danske vistnok for Tiden saa megen virkelig Sympathi. Min Vært vil absolut have mig til at – som det hedder – donner une conférence sur le Danemark; han lover mig flere tusinde Tilhørere, da Sympathien og Interessen for vort Land er almindelig; men det er naturligvis noget, jeg ikke indlader mig paa.

Genferens Selvfølelse indbringer ham kun liden Sympathi fra hans øvrige Landsmænds Side; der er neppe Nogen, som i den Grad Alle er enige om at hakke paa og tillægge alle mulige Udyder som den stakkels Genfer; man gjorde mig formelig bange for Genf. Den yttre sig ogsaa paa anden Maade, thi den fødte Genfer indlader sig saa at sige aldrig paa lavere tjenende Stillinger og i Haandværket i Reglen kun paa Uhrmageriet. Hele den tjenende Del af Samfundet i Genf er indvandrede Tydskere eller Savoyarder . . .

Jeg slutter med nogle Meddelelser om de kirkelige Forhold. Som jeg vistnok før har fortalt, har Forholdene her en anden Oprindelse end i Neuchâtel og Cant. de Vaud, hvor det var kirkeretslige Spørgsmaal, Overgreb fra Regeringens Side, der fremkaldte Udtrædelse. Her derimod skyldes denne rationalistisk Vranglære, der i Aarh.s Begyndelse havde trængt sig ind i og beherskede

Statskirken. Bevægelsen udgik fra nogle unge Mennesker, dels paavirkede af Herrnhuterne, dels af Madame Krüdener[1] og senere (1817) stærkt influerede af den fromme engelske Metodist Robert Haldane[2]; Malan[3] og Bost[4] vare Hovedlederne, men til egentlig Udtrædelse kom det dog først nogle Aar senere, og der dannedes Smaaamenigheder, alle med mer eller mindre udpræget puristiske og exclusive Tendenser og streng Kirketugt. Forbindelsen med og Indflydelsen fra England vedvarede længe og styrkedes ved Malans og Bosts Reiser dér og i Amerika. Senere ere disse Menigheder smeltede sammen til én, hvis Institutioner væsentlig ere de samme som den vaadtlandske Frikirkes. – Den engelske Indflydelse har naturligvis i nyere Tid tabt sin dominerende Character, men det er dog aabenbart denne, der begrunder den overvejende praktiske og handlende Retning, hvori det religiøse Liv her er slaaet ud; men herom nærmere, naar jeg kommer hjem. – Hvad Forelæsninger ang., kan Genf ej maale sig hverken med Lausanne eller Neuchâtel – det frie Facultet tæller 37 Studenter saa at sige fra alle Verdens Kanter; de dygtigste Professorer ere Cramer[5] i Hebræisk og Barde i græsk Exegese. – Af Præ-

[1] *Baronesse Barbara Juliane von Krüdener*, 1764–1824, flakkede efter et ulykkeligt ægteskab Europa rundt og inspirerede både politikere og forfattere, forsøgte sig også selv som forfatterinde, blev religiøst vakt ved læsning af madame Guyon og ved forbindelse med herrnhuterne og virkede derefter som højst sværmerisk og ekstatiske vækkelsesprædikant. 1813 var hun i Genève, 1816–17 i Bern og satte begge steder varige spor som en af vækkelsens pionerer.

[2] *Robert Haldane*, 1764–1842, opr. søofficer, derefter frikirkelig vækkelsesprædikant. Han organiserede sammen med broderen James Alexander H. en fri menighed i Edinburgh, virkede 1817–19 i Genève og Montauban og er en af den schweiziske vækkelses og frikirkedannelses største inspiratorer. Han var ikke metodist, men udgaaet fra den reformerte kirke i Skotland og blev senere baptist. Alex. Haldane: *The Lives of Robert Haldane of Airthrey and his brother James Alexander Haldane*. Edinburgh 1852.

[3] *César Malan*, 1787–1864, påvirkedes som ung af Robert Haldane og blev vækkelsesprædikant af ortodoks calvinsk type, udtrådte 1823 af nationalkirken i Genève, men forblev frit stillet også efter frikirkedannelsen 1849. C. Malan (fils): *La vie et les travaux de C. Malan*, Genève 1869. RGG³ III 626.

[4] *Ami Bost*, 1790–1874, udgik fra et herrnhutisk milieu i Genève, virkede dels i Schweiz, dels i Frankrig som vækkelsesprædikant og blev 1825 præst ved den 1817 oprettede frimenighed i Bourg-de-Four ved Genève. Alfred Stucki: *Ami Bost (1790–1874). Ein tapferer Gottesstreiter des 19. Jahrhunderts*. St. Gallen 1941. A. Rouverand: *Ami Bost et la crise ecclésiologique du réveil à Genève*, 1944.

[5] *Gabriel-Elisée Cramer* var 1867–1888 prédicateur regulier ved frikirken i Genève. *L'église évangélique libre de Genève* 1849–1949, 53. Yderligere data fattes.

sterne har ved Siden af Tophel Pastor Perrelet den mest ejendommelige Personlighed. Han har i [en] lang Aarrække været Missionær paa Madagaskar; hans Personlighed er udrustet med stor Kraft og har bevaret den patriarkalske Værdighed, der er af saa stor Betydning for Missionæren. Hans Foredrag er overordentlig livligt, og han er en sand Mester i at gribe og benytte Træk fra det daglige Liv. I Aftenmøderne for den simple uddannede Tilhørerkreds er heller ingen som han istand til at rive folk med sig.

Mange Hilsener til alle i Hjemmet
fra eders heng. Søn Hans

Brev nr. 11.

p. T. Zürich, Tirsdag
19/4 81.

Kjære Forældre!

Jeg har nu tiltraadt Tilbagereisen[1] og benytter et kortere Ophold i Zürich til at sende Eder nogle Linier. Hele min Reise er da hidindtil gaaet saare vel, og jeg længes nu saare stærkt efter at sætte Foden paa dansk Grund . . .

I Männedorf har jeg da udhvilet mig godt hos min elskværdige Vært, Hr. Zeller[2], der her har oprettet og leder hin over hele Schweiz og Tydskland berømte »Gebetsheilanstalt«, der naturligvis finder og har fundet utallige Modstandere, men desuagtet trives paa det bedste og er til stor Velsignelse for mange. Helbredelserne sker if. Jac. 5 under Bøn ved Salving og Haandspaalægelse, der foretages af Zeller selv og to Kvinder, der fra først af have staaet ham nær og ligesom han følt sig som Canaler eller Redskaber for Naadens Meddelelser. Virkningerne ere stundom

[1] Efter ca. en måneds turistophold i Italien, hvorfra der foreligger et antal breve, som ikke er medtaget her.

[2] *Samuel Zeller*, 1834-1912, opr. lærer. Efter en helbredelse hos Dorothea Trudel i Männedorf oplevede han et religiøst gennembrud og blev medarbejder ved helbredelsesanstalten og efter Dorothea Trudels død hendes efterfølger som leder 1862. Han betegnes som en fremragende sjælesørger, der især kunne hjælpe deprimerede og nervesvækkede patienter. M. Kober-Gobat: *Samuel Zeller in Männedorf. Eine Skizze seines Lebens und Wirkens*, Basel 1912. Ernst Schreiner: *Schichte Erinnerungen an Samuel Zeller, en Knecht Jesu Christi. Züge aus seinem Leben, Männedorf 1913*. På dansk: L-1: Dorothea Trudels og Samuel Zellers Helbredelsesanstalt i Männedorf, Kbhvn. 1884, og Gabriel Koch: *Männedorf og Hauptweil* (Helbredelse ved Bøn). Fra Bethesda 4/4, 11/4 og 18/4 1886.

vidunderlige og aldeles uforklarlige for mskl. Fornuft; man har Exempler at opvise, hvor Værkbrudne have reist sig saa at sige umiddelbart efter Haandspaalæggelsen; især er det dog Aandssyge og Nervesvækkede, der i hundredtal ere reiste helbredede fra Männedorf. Fra de daglige Bedemøder, hvor ogsaa Haandspaalæggelse finder Sted, faar man eller modtager man ogsaa det Indtryk, at baade Zeller og hans Bistandersker staar i særligt Naadesforhold til Frelseren, en saadan Aand og Glød er der i deres Bøn. – Men mere herom mundtligt. –

. . . Torsdag førstk. Aften haaber jeg at være i Ø. E.[3], og jeg skal, hvis det er mig muligt, Torsdag Morgen fra Corsør lade Eder min Ankomst til Danmark vide. Mange Hilsener fra Eders heng. Søn

Hans

[3] Øster Egesborg, hvor HFP skulle tiltræde stillingen som personel kapellan straks efter hjemkomsten.